Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби"
журналына әлавә

1984 1-4

Сканировано с CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

ЈАНВАР—МАРТ
1984
№ 1(117)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)
Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

МҮНДӘРИҸАТ

Бејнәлмиләлчилик сосиалист һәјат тәрзинин ајрылмаз хүсусијјәтидир . 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

В. Гурбанов — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә лингвистик експеримент пријомундан истифадәјә даир . 6
О. Пиријева — Әдәби әсәрләрин өјрәдилмәсиндә жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы . 9
А. Бәкирова — Әдәбијјат тарихи курсунун өјрәдилмәси просесиндә инҹәсәнәт әсәрләриндән истифадә . 13
Ә. Бахшыјев — Шакирдләрин јазыда јол вердикләри сәһвләр үзәриндә иш тәҹрүбәсиндән . 16
С. Рүстәмова — VI синифдә Низаминин јарадыҹылыг нүмунәләринин өјрәдилмәси тәҹрүбәсиндән . 19
Т. Пиримова — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин зеһни фәаллығыны инкишаф етдирмәк тәҹрүбәсиндән . 22
Ј. Асланов — «Севил» пјесинин тәдриси тәҹрүбәсиндән . 25
Б. Асланов — Фе'лин тәдрисиндә синонимика үзрә ишләрин тәшкили тәҹрүбәсиндән . 27
З. Поладова — Мүәллимләримизин иш тәҹрүбәләриндән сәтирләр . 31
Фразеоложи бирләшмәләрә аид чалышма нүмунәләри . 33

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

С. Исајева — Синифдәнхариҹ охунун тәшкили һаггында . 35

Нәзәри гејдләр

З. Будагова, Ә. Гулијев — Азәрбајҹан дилинин мүстәгил өјрәнилмәси тәҹрүбәсиндән . 37
З. Салманова — Ә. Гәмкүсар «Молла Нәсрәддин» журналынын силаһдашы кими . 42

Елми-методик ирсимиздән

З. Әлијева — Мирзә Фејзулла . 46

Тәнгид вә библиографија

VII-VIII синифләр үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслијинин јени нәшри һаггында мүлаһизәләр — . 48
Орта мәктәбдә имла вәсаити . 54

Консултасија

VII-VIII синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә гыса методик тövсијәләр . 55

Дидактик материаллар

Азәрбајҹан дили күшәси . 64

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» № 1, 1984

Сканировано с CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЕДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — орган Министерства просвещения
Азербайджанская ССР, № 1 (117), 1984.

СОДЕРЖАНИЕ

Интернационализм — неотделимая особенность социалистического образа жизни . . . 3

Методика и опыт работы

В. Курбанов — Об использовании приема лингвистического эксперимента на уроках азербайджанского языка . . . 6
О. Пириева — Учитывание жанровых особенностей в обучении художественным произведениям . . . 9
А. Бакирова — Использование произведений искусства в процессе изучения курса истории литературы . . . 13
А. Бахшиев — Из опыта работы над ошибками учащихся, допущенными на письме . . . 16
С. Рустамова — Из опыта обучения творческим образцам Низами в VI классе . . . 19
Т. Пиримова — Из опыта развития умственной активности учащихся на уроках азербайджанского языка . . . 22
Ю. Асланов — Из опыта изучения пьесы «Севиль» . . . 25
Б. Асланов — Из опыта организации работ по синонимике в изучении глагола . . . 27
З. Поладова — Строки из опыта работы наших учителей . . . 31
Образцы упражнений по фразеологическим оборотам . . . 33

Внеклассная и внешкольная работа

С. Исаева — Об организации внеклассного чтения . . . 35

Теоретические заметки

З. Будагова, А. Кулиев — Из опыта самостоятельного изучения азербайджанского языка . . . 37
З. Салманова — А. Гамкюсар — соратник журнала «Молла Насреддин» . . . 42

Из научно-методического наследия

З. Алиева — Мирза Фейзулла . . . 46

Критика и библиография

Мнения о новом издании учебника «Азербайджанский язык» для VII—VIII классов . . . 48
Пособие для диктанта в средней школе . . . 54

Консультация

Планирование программного материала по азербайджанскому языку для VII—VIII классов и краткие методические рекомендации . . . 55

Дидактические материалы

Уголок азербайджанского языка . . . 64

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.
Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИК СОСИАЛИСТ ҺӘЈАТ ТӘРЗИНИН АЈРЫЛМАЗ ХҮСУСИЈЈӘТИДИР

Сов.ИКП МК-нын 1983-чү ил ијун пленумунун материалларында хүсуси олараг гејд едилмишдир: Јахын кәләчәкдә «...мә'нәви һәјат саһәсиндә биз гардаш халгларын идејача даһа да јахынлашдығыны, тарихи мүгәддәратларын бирлији, үмумилији һиссләринин мөһкәмләнәчәјини, мәдәнијјәт сәрвәтләри мүбадиләсинин кенишләнәчәјини көрүрүк». Бу, һәгигәтдә дә беләдир. Партијамыз дөнмәдән һәјата кечирдији Ленин милли сијасәтиндә миллилик вә бејнәлмиләлчилијин дүзкүн әлагәләндирилмәсинә, һәр ики чәһәтин таразлығы вә диалектик инкишафына хүсуси диггәт јетирир.

Партија вә һөкумәтимиз бөјүк Вәтәнимиздә сосиалист милләтләринин гаршылыглы мүнасибәтләрини, халгларын достлуг, гардашлыг вә әмәкдашлығыны, онларын мә'нәвисијаси вә игтисади бирлијини даһа да мөһкәмләндирмәк вә инкишаф етдирмәјә күндәлик гајғы көстәрир. Бу гајғынын сајәсиндә һәр бир милләт вә халгын милли мәдәнијјәти даһа да зәнкинләшир, чичәкләнир вә бунун нәтичәсиндә милләт вә халглардан һәр бири үмуми совет мәдәнијјәтинә өз төһфәсини даим артырыр.

Өлкәмиздә милли мүнасибәтләр саһәсиндә кедән просесләр ачыг-ашкар көстәрир ки, мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб олан адамларын гаршылыглы әлагәләри, ваһид бир аиләдә бирләшмәләри һәм сосиал-мәдәни, һәм дә игтисади сәвијјәнин таразлашмасында мүһүм амилдир. Милли чәһәтлә бејнәлмиләл чәһәтин вәһдәти һәр бир милләт вә халгын һәјатында өз тәчәссүмүнү тапыр. Бу, о демәкдир ки, үмумсовет вәтәнпәрвәрлији милли ифтихар вә бејнәлмиләлчиликлә үзви сурәтдә бирләшир. Кечән илин декабрында милли мүнасибәтләрин актуал проблемләринә даир Бакыда кечирилмиш Үмумиттифаг елми-практик конфрансын иштиракчылары—мәшһур алимләр дәфәләрлә гејд етмишләр ки, милли зәминдән узаглашмаг, милли мәнафе вә хүсусијјәтләрә лагејдлик көстәрмәк бејнәлмиләлчилик дејил; белә адамлары јалныз космополит адландырмаг олар. Һәмчинин милли мәһдудијјәти мүдафиә едәнләр, тәкчә өз милләтини гијмәтләндирмәк мөвгејиндә дуранлар бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрликдән чох-чох узагдырлар. Јени инсанын формалашмасында бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинин мүһүм ролуну мәһз бу бахымдан гијмәтләндирмәк тәләб олунур. Учсуз-бучагсыз Вәтәнимизин һәр јериндә—бүтүн тә'лим-тәрбијә очагларында чалышан мүәллим вә тәрбијәчиләримиз, о чүмләдән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләримиз дә јени нәслин бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә мәһз бу објектив амилләрин диалектикасына әсасланырлар.

Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби К. М. Бағыров јолдаш милли мүнасибәтләрин актуал проблемләринә даир Үмумиттифаг елми-практик конфрансындакы чыхышында демишдир:

«Совет Азәрбајчаны зәһмәткешләрин ваһид вә сых бирләшмиш бејнәлмиләл коллективи олан чохмилләтли республикадыр. Ленинин вәсијјәтләринә, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә садиг галан Азәрбајчан Коммунист Партијасы Ленин партијасынын милли сијасәтини ардычыл һәјата кечирир, зәһмәткешләрин бејнәлмиләл вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси саһәсиндә бөјүк вә һәртәрәфли иш апарыр».

РНПБ

Сканировано с CamScanner

Ајдын мәсәләдир ки, һәмин саһәдә партијамызын сијасәтини ардычыл шәкилдә һәјата кечирмәкдә мәктәб вә дикәр тәрбијә мүәссисәләри бир нөв өзүл ролуну ојнајыр вә онларын үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Бу вәзифәләри мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә јеринә јетирмәк исә бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин методларыны даһа да тәкмилләшдирмәји, мөвчуд имкан вә васитәләрдән даһа сәмәрәли истифадә етмәји тәләб едир. Бу бахымдан мәктәб вә мүәллимләримизин һәјатын сынағындан кечмиш ән јахшы тәчрүбәләрини өјрәниб јајмағын да бөјүк әһәмијјәти олдуғуну хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Шакирдләрин бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә Сов.ИКП МК-нын, ичтимаи инкишафын објектив ганунаујғунлугларына истинад етмәклә, елми чәһәтдән әсасландырылмыш дил сијасәтинә әсасланмағын да ролу чох бөјүкдүр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, партијамыз һәмин сијасәтиндә милли дилләрин бәрабәрһүгуглуғу һаггында Ленин принсипини әсас тутур. Бу принсип Коммунист Партијасы вә совет дөвләтинин бир сыра сәнәдләриндә өз бариз әксини тапмышдыр. ССРИ Конститусијасында, милли республикаларын, о чүмләдән Азәрбајчан ССР Конститусијасында көстәрилмишдир ки, Вәтәнимиздәки бүтүн халгларын дилләри бәрабәрһүгуглудур, һәр кәс азад сурәтдә өз ана дилиндән вә ССРИ-дәки башга дилләрдән көнүллү олараг истифадә етмәк һүгугуна маликдир. ССРИ вәтәндашларына верилән бу һүгуглар өлкәмиздә милли мүнасибәтләри инкишаф етдирмәјин мүһүм бир шәрти кими гијмәтләндирилир.

ССРИ-дә инди 100-дән артыг милләт, халг вә етник групларын дилләри фәалијјәт көстәрир. Бу дилләрдән бир чоху ән мүкәммәл әдәби дилләр сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Өлкәмиздә мүхтәлиф дилләрдән истифадә едилдији белә бир шәраитдә рус дилинин ролу вә әһәмијјәти кетдикчә бөјүјүр. 1979-чу илдә ССРИ-дә әһалинин сијаһыјаалынмасынын нәтичәләри көстәрмишдир ки, мүхтәлиф милләт вә халгларын көнүллү олараг сечдикләри бу милләтләрарасы үнсијјәт васитәсиндән — рус дилиндән гејри-рус олан әһалинин 62 фаизи сәрбәст истифадә едир.

Милләтләрарасы дилин — рус дилинин бу гәдәр кениш мигјасда ишләнмәси ССРИ-дәки милли дилләри нәинки сыхышдырыр, әксинә, онларын инкишафыны даһа да сүр'әтләндирир, һәмин дилләрин лүғәт фондларыны даим зәнкинләшдирир. 1979-чу ил сијаһыјаалынмасында совет адамларынын 93 фаизиндән чоху мәнсуб олдуглары милләтин дилини өз ана дилләри һесаб етмишләр (бах: Населеније СССР. сәһ. 23—26). Бу факт совет адамларынын милли гүруруну көрмәк истәмәјән буржуа идеологларынын бөһтаныны ачыг-ашкар рәдд едир: һәмин идеологларын фикринчә, сосиализм шәраитиндә кениш вүс'әт алан икидиллилик куја милли дилләри сыхышдырыб арадан чыхарыр. Онлар һәјасызчасына һај-күј гопарырлар ки, ССРИ-дә икидиллилијә көстәрилән мејл куја бир дилин башга дилләр үзәриндә «һаким мөвге» тутмасына, «руслашдырма сијасәтинин» апарылмасына јөнәлдилән јолдур. Өлкәмиздә објектив бир просес кими инкишаф едән икидиллилији бу чүр баша дүшәнләр јалныз өзләринин күтбејинлијини нүмајиш етдирирләр. Онлар унудурлар ки, дилләрин зоракы ассимилјасијасы, бу вә ја дикәр бир дилин башга бир халгын дилинин ичәрисиндә әријиб мәһв олмасы, еләчә дә дикәр мәнфи дил һадисәләри јалныз чохмилләтли буржуа дөвләтләриндә баш верә билир. Бу просес хүсусән АБШ әһалисинин дил һәјатында өз әксини чох габарыг шәкилдә тапмышдыр. Мә'лумдур ки, Американын әһалиси мүрәккәб милли груплардан ибарәтдир. Бурада апарылан дил сијасәтинин маһијјәти мүхтәлиф дилләри ассимилјасијаја јуварлатмагдан ибарәтдир. АБШ һәмин сијасәтиндә бир сыра милләтләрин етник групларынын чидди мүгавимәтинә раст кәлмишдир. 1970-чи илдә АБШ-да апарылмыш сорғунун нәтичәләри көстәрмишдир ки, һәмин өлкәдәки әһалинин 20 фаизиндән чоху инкилис дилини өз ана дили һесаб етмәмишдир. 1940—1970-чи илләр әрзиндә Америкада өз ана дилләриндә данышанларын сајы хејли артмышдыр; бу илләр әрзиндә испан дилиндә данышанларын сајы 4 дәфә, франсыз дилиндә данышанларын мигдары 84 фаиз, алман мәншәли әһалинин сајы исә 23 фаиз чохалмышдыр. (Бах: Насионалныје просессы в США. «Наука» нәшријјаты, 1973, сәһ. 55—57, 354.)

Ајдын мәсәләдир ки, бизим өлкәмиздә рус дилинин милләтләрарасы үнсијјәт васитәси кими кениш вүс'әт алмасы, бүтүн милли мәктәбләрдә онун бир тәдрис фәнни кими өјрәнилмәси бу дилин чохчәһәтли функсијалар дашымасындан ирәли кәлир: рус дили ССРИ-дә милләтләрарасы үнсијјәт васитәси вәзифәсини дашыјыр, о, бејнәлхалг әлагәләр дилинә чеврилмишдир, Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын рәсми дилләриндән бири кими гәбул олунмушдур.

Бүтүн бунлара көрәдир ки, инди өлкәмиздә икидиллилик проблеми илдән-илә даһа бөјүк актуаллыг кәсб едир. Бу исә о демәкдир ки, һәр кәс өз доғма дилини мүкәммәл билмәклә јанашы, рус дилинә дә дәриндән јијәләнмәјә хүсуси сә'ј көстәрмәлидир. Буну да унутмаг олмаз ки, икидиллилијә наил олмагда ана дилини мүкәммәл билмәк, онун гајда-ганунларына, сирләринә дәриндән бәләд олмаг башлыча шәрт, е'тибарлы зәминдир.

ССРИ-дә милли дилләрин инкишафына көстәрилән партија вә дөвләт гајғысы гардаш сосиалист милләтләринин дилләриндән бири олан Азәрбајчан дилинин дә тимсалында өз бариз әксини тапмышдыр. Бу дил республикамызын дөвләт дили кими онун ичтимаи-сијаси, мәдәни вә тәсәррүфат һәјатында бөјүк мөвге тутур. Халгымызын өвладлары орта вә али мәктәбләрдә бу дилдә тәһсил алырлар. Һәтта республикамызда тә'лими рус, ермәни вә күрчү дилләриндә олан мәктәбләрдә дә Азәрбајчан дили бир тә'лим фәнни кими тәдрис олунур. Дилимизин орфографијасыны, орфоепијасыны, терминолокијасыны, грамматикасыны вә с. дәриндән тәдгиг етмәк, бу дилин мәктәбләримиздә тәдриси методикасыны даһа да тәкмилләшдирмәк саһәләриндә алимләримиз бөјүк ишләр апарырлар... Өлкәмиздә Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндә хүсуси олараг нәзәрә алыныр ки, һәр бир дилин архасында һәмин милләтә мәнсуб олан халгын тарихи, адәт-ән'әнәләри, мәдәнијјәти, мә'нәви аләми, бејнәлмиләл руһу јашајыр.

Совет халглары Ленин милли сијасәтинин бөјүк наилијјәтләри вә тәнтәнәси илә фәхр едирләр. Бу сијасәт халгларын јени тарихи бирлијинин — совет халгынын формалашмасында мүһүм рол ојнамыш, бејнәлмиләлчилији сосиалист һәјат тәрзинин ајрылмаз хүсусијјәтләринә чевирмишдир.

Сканировано с CamScanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЛИНГВИСТИК ЕКСПЕРИМЕНТ ПРИЈОМУНДАН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Лингвистик експеримент пријомундан дилчиликдә, хүсусән дил тарихинә аид тәдгигатларда истифадәнин гәдим бир тарихи вар. Инди бу пријом тә'лим просесиндә дә тәтбиг олунур.

Бәс лингвистик експеримент пријомунун маһијјәтини нечә баша дүшмәк лазымдыр? Дил дәрсләриндә бу пријомдан нә вахт вә нечә истифадә етмәк мәгсәдәујғундур? Бу мәгаләдә һәмин суаллара чаваб вермәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Лингвистик експеримент шакирдләрә мүстәгил шәкилдә дүшүнә билмәк, ахтарыша гошулмаг, алынмыш нәтичәнин дүзкүнлүјүнү вә ја сәһв олдуғуну тутарлы фактларла сүбута јетирмәк кими гијмәтли вәрдишләр ашылајан тә'лим пријомудур.

Мә'лум олдуғу үзрә, лингвистик тәһлил просесиндә вә ја, үмумијјәтлә, һәр һансы бир анлајышын шәрһиндә чох вахт грамматик суалдан истифадә етмәклә дүзкүн нәтичә алынмыр. Хүсусән гејри-мүәјјәнлик билдирән категоријалары, хүсусиләшмәләри вә с. мә'на тәһлили апармагла мүәјјәнләшдирмәк лазым кәлир. Белә һалларда бир дил факты (мәсәлән: сөз, сөз бирләшмәси, чүмлә вә с.) өзүнә јахын олан синоними вә ја еквиваленти илә әвәз олунур ки, нәтичәдә икинчи фактын васитәсилә биринчинин маһијјәтини ачмаг мүмкүн олур. Бу пријому методик әдәбијјатларда бә'зән шәрти олараг **лингвистик експеримент пријому** һесаб едирләр. Лакин фактларын мәнтиги тәһлилиндән белә нәтичә чыхармаг олур ки, әслиндә бурада һеч бир шәртилик јохдур; чүнки бу ад һәмин пријомун мәзмуну илә дүз сәсләшир. Ејни заманда бу пријомла әсл експеримент арасында мүһүм охшар чәһәтләр дә тапмаг мүмкүндүр. Белә ки, һәр икисиндә «шүбһәләр» јохланылыр, јә'ни елми үмумиләшдирмәләр (гајдалар) мејдана чыхарылыр, тутушдурмалар вә мүгајисәләрдән истифадә олунур вә с.

Тә'лим просесинин мүвафиг мәрһәләсиндә лингвистик експеримент пријомуну тәтбиг етмәк мүәллимә мә'лум фактла намә'лум арасында көрпү јаратмаг, һабелә алынмыш нәтичәнин доғрулуғуну бир даһа јохламаг вә сүбута јетирмәк кими зәрури дидактик имканлар верир. Белә олдугда лингвистик експеримент пријомуну бир чох грамматик гајдаларын шәрһиндә вә проблемли чалышмалар үзәриндә мүвафиг бачарыгларын ашыланмасы просесиндә тәтбиг етмәк имканлары мејдана чыхыр.

Лингвистик експеримент пријомунун тәтбиги мәсәләсиндә методист алимләр әсасән ики фикир ирәли сүрүрләр. Биринчи фикир беләдир ки, бу пријому һәр мөвзунун тәдрисиндә дејил, грамматик мә'насы илк бахышда ајдын дәрк олунмајан, «зиддијјәтли көрүнән» дил фактларынын тәһлили просесиндә тәтбиг етмәк даһа әлверишлидир. Икинчи фикир исә беләдир: о јердә ки, һәр һансы бир дил фактынын маһијјәти әвәзетмә, еквивалент сечмә, синонимик јенидәнгурма илә ајдынлашыр, демәли, бүтүн бунлар лингвистик експериментин елементләридир. Көрүндүјү кими, икинчи фикрин тәрәфдарлары лингвистик експеримент пријомунун тәтбиг олунма сферасыны даһа кениш көтүрүрләр; бу исә билијин мәнимсәнилмәсиндә вә бачарыгларын ашыланмасында һәмин пријомун еффектли олдуғуна әсас верир.

Лингвистик експеримент пријомунун бә'зи үнсүрләри мүасир дәрсликләрдәки чалышмаларын шәртиндә өз әксини тапмышдыр. Дәрсликләрдә «бурахылмыш нөгтәләрин јеринә мүвафиг һәрфләри артырмагла сөзләри дүзкүн јазын», «верилмиш сөзләрин әввәлинә вә јахуд сонуна јени сөзләр әлавә едиб бирләшмәләр дүзәлдин», «нөгтәләрин јеринә мүвафиг сөзләри артырмагла чүмләләри тамамлајыб көчүрүн» вә с. кими тәләбләри гаршыја гојан чалышмалар мәһз бу мәгсәди — шакирдләри ахтарыша чәлб етмәк, алынмыш нәтичәнин доғрулуғуну јохламаг мәгсәдини дашыјыр.

Инди исә габагчыл тәчрүбәдә лингвистик експеримент пријомунун тәтбигинә даир бә'зи нүмунәләрә диггәт јетирәк.

Мә'лумдур ки, V синифдә морфоложи категоријалары синтактик зәминдә (әсасда) мәнимсәтмәк мәгсәдилә, ән кичик контекст кими, сөз бирләшмәләриндән истифадә олунур. Мәсәлән, «Исмин јијәлик һалы» мөвзусунун тәдриси заманы мүәллим шакирдләрә **ана, Вәтән, партија** кими сөзләр вериб онлары јијәлик һалда ишләтмәји вә һәмин сөзләрә икинчи тәрәфләр артырмағы тәләб едир (ананын өјүдү, вәтәнин чағырышы, партијанын тапшырығы...). Бу, шакирдләрдә мүәјјән јијәлик һал һаггында конкрет тәсәввүр јаратмаг мәгсәдини күдүр. Сонра лөвһәдә **ана нәсиһәти, вәтән торпағы, партија рәһбәрлији** кими бирләшмәләр јаздырыб, онларда **ана, вәтән, партија** сөзләринин һансы һалда олдуғуну сорушур. Шакирдләр һәмин сөзләри, адәтән, адлыг һалда һесаб едирләр. Чавабын сәһв олдуғуну әсасландырмаг үчүн мүәллим шакирдләрә һәмин бирләшмәләрдәки сөзләри исмин мүәјјән јијәлик һалында ишләтмәји тәклиф едир (ананын нәсиһәти, вәтәнин торпағы, партијанын чағырышы). Апарылан әмәлијјат вә мүсаһибә нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилир ки, јухарыдакы бирләшмәләрин биринчи тәрәфләри адлыг һалда дејил, гејри-мүәјјән јијәлик һалдадыр.

«Исмин тә'сирлик һалы» мөвзусу да һәмин јолла мәнимсәдилир. Шакирдләри гејри-мүәјјән тә'сирлик һалын хүсусијјәти илә таныш етмәк үчүн онларын диггәти **Рә'на мағазадан китаб алды** чүмләсинә чәлб олунур. Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр һәмин чүмләдә адлыг һалда ишләнмиш сөзләри мүәјјәнләшдирирләр; **китаб сөзүнү** дә адлыг һалда һесаб едирләр. Сонунчу фикри мүәллим тәсдиг етмәдији үчүн шакирдләр јенидән дүшүнмәли олурлар: адлыг һалда ишләнән исимләр һеч бир грамматик шәкилчи гәбул етмир, **китаб** сөзү шәкилчисиз ишләнмишдир; адлыг һалда ишләнән сөзләр ким? нә? һара? сualларындан биринә чаваб олур, **китаб** сөзү дә нә? суалына чаваб верир; бәс нә үчүн бу сөзүн адлыг һалда ишләнмәси шүбһә доғурсун?

Бу проблеми һәлл етмәк үчүн шакирдләрдән тәләб олунур ки, чүмләдә **китаб** сөзүнүн әввәлинә **о, бу** әвәзликләриндән бирини артырсынлар. Апарылан лингвистик експеримент **китаб** сөзүнүн тә'сирлик һалда олдуғуну дәрк етмәјә имкан верир. Бундан сонра **китаб** сөзүнүн чүмләдәки јери дәјишдирилир (фе'лин јанындан узаглашдырылыр). Бу әмәлијјат да һәмин сөзүн, һәгигәтән, адлыг дејил, тә'сирлик һалда ишләндијини бир даһа тәсдиг етмәјә әсас верир.

Морфолокијанын тәдрисиндә гејри-мүәјјәнлик категоријасына мәхсус анлајышларын бу пријомла өјрәнилмәси сонралар синтаксисдән кечиләчәк исми вә фе'ли бирләшмәләрин лингвистик характеринә ијјәләнмәкдә, бир нөв, «көрпүјә» чеврилир.

Лингвистик тәһлилин сүбутлу мүһакимә јолу илә апарылмасы даһа еффектли нәтичә верир; шакирдләрдә дил һадисәләринә һәссаслыг мејлини күчләндирир. Мәсәлән, VII

Сканировано с CamScanner

синифдә шакирдләри мүбтәда анлајышына биткин шәкилдә јијәләндирмәклә әлагәдар мүәллим онларын диггәтини белә бир чүмләјә чәлб едир: **Атасы Чавиди өзү илә сәјаһәтә апарды.**

Мүәллим һәмин чүмләнин мүбтәдасыны тапмағы синфә тәклиф едир. Шакирдләрин чәтинлик гаршысында галдыгларыны һисс етдији үчүн, о, лингвистик експеримент пријомундан истифадә етмәјә кечир. Шакирдләрдән тәләб едир ки, верилмиш чүмләдәки **атасы** сөзүнү **Чавидин атасы** бирләшмәси илә әвәз етсинләр.

Чүмләдә апарылан бу әмәлијјат мүбтәданы тапмаг ишини асанлашдырыр. Мә'лум олур ки, **атасы** сөзү, доғрудан да, чүмләнин мүбтәдасыдыр; о, тәктәрәфли бирләшмә илә ифадә олунмушдур. Бу бирләшмәнин биринчи тәрәфи (Чавидин) үслуби тәләбә көрә чүмләдә иштирак етмир. Икинчи тәрәфин гәбул етдији шәкилчи исә мәнсубијјәт шәкилчисидир. Беләликлә, шакирдләр мүбтәданын тәктәрәфли бирләшмәләрлә дә ифадә олундуғуну өјрәнирләр.

Башга бир мисал. VII синифдә мүәллим тамамлығын ифадә васитәләринә даир шакирдләрин тәһлил бачарығыны јохламаг үчүн гәсдән белә бир чүмләдән истифадә едир: **Өз сәнәт әсәрләри илә милјонларын гәлбинә јол тапан көркәмли сәнәткарларымыздан бири дә Сәмәд Вурғундур.** Шакирдләр чүмләдәки «өз сәнәт әсәрләри илә» бирләшмәсини тамамлыг һесаб едирләр. Бу заман мүәллим һәмин чавабын дүзкүн олмадығыны сүбут етмәк үчүн билдирир: чүмләдә тамамлыг дүзкүн мүәјјәнләшдирилмишсә, о, хәбәрлә бирләшмә тәшкил етмәлидир; һалбуки бурада тамамлыгла хәбәр сөз бирләшмәси јаратмыр. Шакирдләр јенидән тәдгигата гошулур вә нәтичә чыхарырлар ки, доғрудан да онлар тамамлыгла хәбәр арасындакы синтактик әлагәни дүзкүн тәсәввүр едә билмәдикләри үчүн сәһвә јол вермишләр. Нәһајәт, мүәјјәнләшдирилир ки, **өз сәнәт әсәрләри илә** бирләшмәси **милјонларын гәлбинә јол тапан** фе'ли сифәт бирләшмәсинин табе компоненти — тәркиб һиссәсидир; чүмләнин тә'јинидир.

Көрүндүјү кими, бурада **өз сәнәт әсәрләри илә** сөз бирләшмәсинин чүмләдәки функсијасы суалын көмәји илә јох, нәзәри—лингвистик јолла ашкара чыхарылыр. Мәһз бундан сонра һәмин чүмлә үзвүнүн суалы практик әһәмијјәт кәсб етмиш олур.

Грамматик тәһлилин методикасы синтактик тәһлилдә, формал мәнтигдән даһа чох, мә'наја диггәт јетирмәји гаршыја мәгсәд гојур. Бу исә о заман сәмәрәли нәтичә верир ки, мүәллим мүвафиг дил фактларынын тәһлилиндә лингвистик експериментин көмәјиндән истифадә етмиш олсун.

VII синифдә шакирдләрә өјрәдирләр ки, чүмләдә ким? нә? һара? синтактик суалына чаваб олан ики сөз варса, бунлардан бири мүвафиг олараг мүбтәда, дикәри исә тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш етмәлидир. Лакин елә олур ки, һәмин билији бир чох һалларда тәтбиг етмәк сәһв нәтичәјә кәтириб чыхарыр.

Фикримизә ајдынлыг кәтирмәк мәгсәдилә **Институт тәләбә гәбул едир** вә **Акиф мүәллим ишләјир** кими формал чәһәтдән охшар олан чүмләләрин мүвафиг компонентләрини мүгајисә едәк. Әввәлчә һәмин типли чүмләләрдәки фе'лләрин морфоложи тәбиәтинә диггәт јетирәк. **Гәбул едир** тә'сирли фе'лдир, демәли, **тәләбә** исми чүмләдә (ејни заманда бирләшмәдә) тә'сирлик һалдадыр. Бәс **мүәллим** сөзү һансы һалдадыр? Бу суала шакирдләр дәрһал чаваб верә билмирләр. Тәдгигат давам етдирилир. Һәмин чүмләләрдәки фе'лләр онлара табе олан сөзләрлә (башланғыч формада) бирләшмә шәклиндә ајрыча көтүрүлүр. Онларда нәләрин трансформасија олдуғу нәзәрдән кечирилир: тәләбә гәбул етмәк — тәләбәләри гәбул етмәк; мүәллим ишләмәк — мүәллимлик вәзифәсиндә ишләмәк (чалышмаг); мүәллим пешәсиндә чалышмаг — мүәллимликдә ад-сан чыхармаг вә с.

Бу кими әмәлијјатлар (лингвистик експеримент) биринчи чүмләдә **тәләбә** сөзүнүн гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыг олмасыны сөјләмәјә әсас верир. **Тәләбә** сөзү һәмин чүмләдә мүәјјән тә'сирлик һала дүшә биләр. Лакин икинчи чүмләдәки **мүәллим** сөзү бу грамматик форманы гәбул етмир. Буна сәбәб нәдир?

Шакирдләр верилмиш суаллара чаваб ахтармагла белә нәтичәләрә кәлирләр: 1) биринчи чүмләдәки **тәләбә** сөзү гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олуб, гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыгдыр; икинчи чүмләдәки **мүәллим** сөзү исә тә'сирлик һалда дејил, чүнки «Акиф мүәллим ишләјир» чүмләсиндә һәмин чүмләнин хәбәри тә'сирсиз фе'llә ифадә олунмушдур; демәк, һәмин сөз (мүәллим — мүәллим вәзифәсиндә) васитәли тамамлыгдыр.

Сорушула биләр: мәкәр бу чүр дил фактларыны дикәр пријомларын васитәсилә мәнимсәтмәк әлверишли сајыла билмәзми? Бу, бир һәгигәтдир ки, һәр дидактик метод, пријом вә үсул өз мәгамында тәтбиг олунанда даһа јахшы нәтичә верир. Она көрә дә нәзәри арашдырмалара имкан верән дил фактлары илә гаршылашаркән лингвистик експеримент пријомуну тәтбиг етмәк даһа фајдалыдыр.

Көрүндүјү кими, лингвистик експеримент пријому дикәр тә'лим пријомларындан тәчрид олунмур. Әксинә, башга пријомларын (мәсәлән, проблемли тә'лим, мүгајисә, трансформасија, һәртәрәфли тәһлил вә с.) ән мүһүм хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирир. Мәһз буна көрә дә үмид етмәк олар ки, бу пријомдан истифадә мүәллимләрин методик арсеналында кениш јер тутачаг, һабелә дәрсликләр тәкмилләшдириләркән һәмин пријомун тәтбигинә имкан верән чалышма нүмунәләринин сајынын артырылмасына лазыми диггәт јетириләчәкдир.

ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНДӘ ЖАНР ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН НӘЗӘРӘ АЛЫНМАСЫ

Офелија ПИРИЈЕВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

1. Сов.ИКП МК-нын ијун (1983-чү ил) пленуму материалларында гејд едилмишдир: «Инсан мәктәбдә дејил, бәс һарада естетик тәрбијәнин әсасларыны өјрәнә биләр, өмүрлүк көзәллик һисси, инчәсәнәт әсәрләрини баша дүшмәк вә гијмәтләндирмәк бачарығы әлдә едә биләр, бәдии јарадычылыг аләминә говуша биләр?» (Сов.ИКП МК пленумунун материаллары, 14—15 ијун 1983-чү ил, Азәрнәшр, 1983, сәһ. 23).

Мәктәбләримиздә шакирдләрә естетик тәрбијәнин ашыланмасы јолларындан бири бәдии әсәрләрин мәзмун вә форма вәһдәтиндә өјрәнилмәсидир. Бунун үчүн әдәбијјат дәрсләри кениш имканлара маликдир. Бәдии әсәри гаврајаркән олдугча мүхтәлиф тәәссүрат вә емосијалар мејдана чыхыр: шадлыг вә гәмкинлик, нифрәт вә севки, һәјәчан вә шүбһә вә с.

Бәдии образын емосионал бојаларынын гавранылмасы әсәрин мәзмунуну охучуја јахынлашдырыр. Әдәби әсәрләрин инсанын ағлына, ирадәсинә вә һиссләринә бөјүк тә'сир күчү дә бундадыр. Бу, шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн, бәдии зөвгләринин вә әхлаги кејфијјәтләринин мүәјјәнләшмәсинә имкан верир.

Әдәби әсәрләрин дүзкүн өјрәнилмәси емосионал вә мәнтиги вәһдәтә әсасланыр. Мәтн илә илк танышлыг заманы јаранан емосионал һәјәчанлар әсәрин идеја мәзмунунун мәнтиги, шүурлу гавранылмасыны вә мәнимсәнилмәсини дәринләшдирир.

Сканировано с CamScanner

Лакин бәдии әсәрин идеја мәзмунунун гавранылмасы вә мәнимсәнилмәси естетик чәһәтдән дә күчлү олмалыдыр. Әкс һалда мүәллим дәрс просесиндә әдәби әсәри тәһлил едәркән истәр-истәмәз вулгар сосиолокизм јолуна кедиб чыхачагдыр.

Бәдии идеја — тәчрид едилмиш фәлсәфи фикир дејилдир. Бу мүнасибәтлә мәшһур рус тәнгидчиси В. Г. Белински јазыр: «Инчәсәнәтдә мүчәррәд фәлсәфи вә хүсусән зеһни идејалара јер јохдур; о, јалныз поетик идејалары гәбул едир; поетик идејалар исә силлокизм, еһкам, гајда дејил, чанлы еһтирасдыр, пафосдур...» (В. Г. Белински, Александр Пушкинин әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, 1948, сәһ. 45).

Бөјүк рус тәнгидчисинин әдәби әсәрләрин мәзмунуна даир Пушкинин әсәрләри һаггындакы бешинчи мәгаләсиндә мүәјјәнләшдирилмиш керүшләри бәдии идејанын спесификасыны баша дүшмәјин ачары олуб, онун (Белинскинин) әсас тәнгиди принсипләринин ифадәси адланыр. Онлар мүасир әдәбијјатшүнаслыг үчүн, хүсусән мәктәбдә әдәбијјатын тәдриси үчүн өз әһәмијјәтини итирмәмишләр. Онлар әдәби әсәрләрин идеја мәзмунуну тәһлил едәркән вә јазычынын өзүнүн шәхсијјәтини гијмәтләндирәркән мүәллими вулгар-сосиоложи схематизмдән узаглашдырыр, ону лүзумсуз пријомлардан вә үсуллардан азад едир.

В. Г. Белинскинин бу естетик мүддәасынын әдәбијјат тәдриси методикасы үчүн әһәмијјәти бөјүкдүр; бу, әдәбијјатын өјрәнилмәсиндә емосионал вә сәмәрәли нисбәт вә вәһдәт һаггындакы мәсәләнин һәллинә дүзкүн јанашмаға имкан верир.

Мәнтиги вә емосионал нисбәт вә вәһдәт һаггындакы мәсәлә әдәбијјат тәдриси методикасында ән актуал проблемләрдән биридир.

Әлбәттә, әдәбијјат тәдрисинин өзүндә емосијалар, јухарыда гејд олундуғу кими, мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Сәнәт әсәрини «...әввәлчә һисс етмәк, сонра мә'насыны баша дүшмәк лазымдыр»—дејә, В. Г. Белински 1839-чу ил 16 декабрда В. П. Боткинә јазырды. Лакин әдәбијјат тәдрисини анчаг «һисс етмәк» үзәриндә гурмаг дүзкүн олмаз. Естетик һәјәчанлары вә топланмыш әдәби фактлары кифајәт гәдәр дәрк етмәдән мәктәбдә әдәбијјат курсуну вә онун тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәсини тәсәввүрә кәтирмәк мүмкүн дејилдир.

Шакирдләрин конкрет тәфәккүрү онлара бәдии әсәрләрин образларыны даһа ајдын тәсәввүр етмәјә имкан верир. Лакин онлар конкрет — һисси формада кизләнмиш бәдии үмумиләшдирмәләри дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буна керә дә јалныз IV—VII синиф шакирдләри дејил, бир сыра һалларда јухары синиф шакирдләри дә belә һесаб едирләр ки, әсәрдә јарадылмыш образларын һамысы бәдии тәфәккүрүн нәтичәси дејил, һәјатын мараглы һадисәләринин садәчә нағылыдыр ки, һәгигәтән баш вермиш һадисәләри јазычы тәсвир етмишдир.

Тәбиидир ки, мүәллим әдәбијјаты өјрәдәркән јарадылмыш конкрет тәсәввүрә истинад едәчәкдир. Хүсусилә о (мүәллим), шакирдләрдән мүчәррәд тәфәккүр тәләб едән мәсәләләрдән — әдәби әсәрләрин јарадылмасында ән мүһүм әламәтләрдән бири олан бәдии үмумиләшдирмәдән башламалы олачагдыр.

Әдәбијјат вә инчәсәнәт она керә нисбәтән тез гавранылыр ки, о, естетик һәјәчанлар әмәлә кәтирир. Әкәр дәрк етмәдә естетик һәјәчанлар јохдурса, образлы тәсәввүр дә јохдур. Тәбиәт һадисәләринин гавранылмасы да мүхтәлиф ола биләр естетик (бәдии вә елми). Буна керә дә елми тәфәккүрүн инкишафы үчүн, тәбиидир ки, башга мәсәләләрин гојулушу вә шәрһи тәләб олуначагдыр. Анчаг бәдии тәфәккүрүн инкишафы үчүн исә өзүндә конкрет тәсәввүр, онларын естетик һәјәчанлары вә үмумиләшдирмәләрини бирләшдирдији үчүн башга мәсәләләр гојулур.

Образлы тәсәввүр вә естетик һәјәчанлар јалныз инчәсәнәт әсәрләринин гавранылмасы просесиндә дејил, һәмчинин һәјат һадисәләринин өзүнүн кезәллијиндә дә мејдана чыхыр. Лакин бәдии әсәрләрин гавранылмасы билаваситә һәјат һадисәләринин гавранылмасындан әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Сәнәт әсәрләриндә һәјатын кезәллији, нечә дејәрләр, һазыр, тәмизләнмиш вә бәзәдилмиш шәкилдә тәгдим едилир; о, бөјүдүчү шүшәнин фокусунда олдуғу кими мәркәзләшдирилир, чәмләшдирилир. Бу, охучуја һәјатда көрмәдији вә ја көрә билмәдији кезәлликләри тапмагда, көрмәкдә әһәмијјәтли дәрәчәдә бөјүк көмәк көстәрир.

Бу вәзијјәт һеч дә о нәтичәјә кәтириб чыхармамалыдыр ки, инчәсәнәт әсәриндәки кезәлликләр «һазыр» шәкилдә тәгдим едилмәсинә бахмајараг, шакирдләрә һеч бир чәтинлик чәкмәдән, асанлыгла чатыр. Буну анчаг әсәрин тәгдим едилмәсинин спесифик формасы һаггында демәк олар. Һәгигәтән дә бәдии әсәрин кезәллијинин дәрк едилмәси шакирддән мүәјјән бачарыг вә вәрдиш тәләб едир (гираәтдән башламыш, үмумијјәтлә, һәјати билик, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт саһәсиндәки биликләринә гәдәр).

Әдәби әсәрләрин дәрк едилмәсиндә ән мүһүм ганунаујғунлуглардан бири олан бәдии тәфәккүрүн әлагәсини нәзәрә алмамаг олмаз. Поетик образда әсас — мүәллимин сөзүнүн көмәјилә естетик һәјәчанлары, тәсәввүрү вә фикри јаратмагдыр.

Бәдии әсәрин тәһлили нә демәкдир: 1) образлылығын дәркедилмәси габилијјәтини јаратмаг, шакирдләрә ајдын конкрет-емосионал тәсәввүрү чатдырмаг; 2) образлылыгдан доған тәсәввүрүн, емосијанын, идејанын конкрет мәзмунуну тапмаг вә әсәрдәки образлылығын јарадылмасы јолларыны көстәрмәк демәкдир.

Шакирдләрин тәсәввүрүндә образлылыг нә гәдәр парлаг вә ајдын јарадыларса, емосионал гавраныш бир о гәдәр јахшы һазырланачагдыр.

Шакирдләр бир сыра һалларда бу вә ја дикәр сөзүн мә'на әһәмијјәтини баша дүшмәдикләриндән, ола биләр ки, образлылығы тәһриф едилмиш шәкилдә гаврасынлар. Хүсусилә лирик әсәрләрин өјрәнилмәсиндә бу, тәһлүкәлидир. Чүнки бурада һәр сөзүн бөјүк мә'на әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нда бу чәһәт өзүнү даһа јахшы көстәрир.

Шәрг нечә вургунудур бир кечәлик
һилалын,
О да истәклисиди сојуг, гарлы
Шималын.

Онун шөһрәти, шаны јајылмышды
һәр јана;
Нечә чар һөкмләри Чиндән
Татарыстана

Јајылмышды; һәлә көјләр—дөрд ана
једди ата,
Бу тәб'дә бир оғул кәтирмәмиш
һәјата.

Бу поемада, конкрет олараг јухарыдакы бејтләрдә ишләдилән «бир кечәлик ај», «гарлы Шимал», «Чиндән Татарыстана гәдәр јајылмыш һөкмләри», «дөрд ана, једди ата» ифадәләри шакирдләрә ајдын олмаса, онлар шаирин поемада ифадә етмәк истәдији фикир вә идејаны баша дүшә билмәзләр.

Бәдии образларын гавранылмасында ифадәли охунун вә мәтнин јахшы изаһынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әкәр шакирдләр оху заманы образлылығы һисс етсәләр, образларын системини тәсәввүрләриндә дүзкүн чанландырсалар, о заман гәтијјәтлә демәк олар ки, ишин мүһүм һиссәси көрүлмүшдүр.

Лакин бәдии әсәрин баша дүшүлмәси үчүн тәкчә билаваситә гаврама ајдын олса да, кифајәт дејилдир. Оху заманы шакирдләрин гаврадыгларынын кејфијјәтини өјрәнмәк лазымдыр ки, емосијанын, тәсәввүрүн, идејанын мәзмуну нечәдир? Онлар образлылығын характеринә ујғун кәлирләрми? Образлылыг исә — реал ичтимаи-тарихи һа-

Сканировано с CamScanner

дисәләрин, заманын, синифләрин, халгын, милләтләрин руһудур.

Әлбәттә, бу мәсәләләрин һәчми, дәринлик дәрәчәси вә тәһлили педагожи-методик мәгсәддән вә әсәрин хүсусијјәтләриндән асылы олачагдыр. Лакин мәзмунун објективлији мәсәләси һәр бир әсәрин тәһлилиндә өз јерини тапмалыдыр.

Образлылығын јарадылмасы јоллары һәр бир әсәр үчүн мүхтәлифдир. Лакин бунлары әсасән бәдии тәсвирин баш васитәси олан дилә вә әсәрин сүжетинә — композисијасынын тәшкилинә аид етмәк олар.

Образлылығын јарадылмасы јолларынын тәһлили просесиндә онларын ролуну көстәрмәк лазымдыр вә вачибдир.

Образлылыг тәкчә дилин тәсвир васитәләри илә, әсәрин сүжетинин вә композисијасынын тәшкили илә дејил, һәмчинин нитгин мусигилији, сөзләрин вә ифадәләрин кур сәсләнмәси илә дә јарадылыр. Бу, һәм ше'р, һәм дә нәср дилинә мәхсусдур. Лакин поетик нитгин хүсуси тә'сири, мусиги аһәнкдарлығы даһа чох олур.

Лириканын тәһлили әдәби әсәрләрин өјрәнилмәсинин үмуми принсипләриндән истисналыг тәшкил етмир. Лакин бунунла бирликдә лирик әсәрләрин тәһлилинин бир сыра спесифик хүсусијјәтләри дә вардыр ки, бунлары нәзәрә алмамаг олмаз:

1. Лирик гәһрәманын мөвчуд олмасы; 2. Һәр сөзүн, ифадәнин өзүнәмәхсус бир нечә мә'наја малик олмасы; 3. Нитгләрин мусиги долғунлуғу. Бу хүсусијјәтләр лирик әсәрләрдәки образларын характеринә өз тә'сирини көстәрир.

Ше'рдә лирик гәһрәман о адамдыр ки, онун ады илә һәјат тәсвир едилир, һисслəр, һәјәчанлар, фикирләр һаггында данышылыр. Бу образ (лирик гәһрәман) шаирә (мүәллифә) јахындыр, о, ше'рин бүтүн мәзмунуна сәмимилик вә һәрарәт кәтирир. Буна көрә дә лирик ше'рин идеја мәзмуну һаггында данышаркән, «лирик гәһрәман» образына тохунмаг лазымдыр.

Лирик поезијада әсас вә көркәмли јери фикирләрин, һиссләрин, әһвал-руһијјәнин ифадәси тутур; тәсвир исә бә'зән ше'рин нисбәтән бөјүк һиссәсини тәшкил етсә дә, икинчи дәрәчәли рол ојнајыр.

Бир сыра лирик әсәрләрдә (Фүзулинин гәзәлләриндә, Вагифин гошмаларында, С. Вурғунун «Чејран» ше'риндә вә с.) әсас јери һиссләрин, һәјәчанларын, фикирләрин ифадәси тутур вә сејрчи тәсвир әһәмијјәтсиз рол ојнајыр. Лакин бурадан елә бир фикир доғмамалыдыр ки, лирик ше'рләр образлылыгдан мәһрумдур. Белә һалларда сөһбәт образлылығы јаратмағын башга васитәләри вә јоллары һаггында кедә биләр. Бурада образлылыг ифадә васитәләринин үстүнлүјү илә јарадылыр ки, бунларын да арасында поетик нитгин аһәнкдарлығы әһәмијјәтли јер тутур.

Рәсул Рзанын ше'рләриндә образлылыг хүсусән поетик нитгин аһәнкдарлығы илә јарадылыр. Буна көрә дә һәр бир нәзм әсәриндә шаир һәјәчанлара ујғун интонасија бојалары тапмалыдыр.

Лирик әсәрләрин тәһлили просесиндә бир сыра һалларда поетик нитгин аһәнкдарлығы, онун ритмикасы дүзкүн гијмәтләндирилмир вә хүсусилә лириканын спесификасы нәзәрә алынмыр.

Идеја-тематик мәзмунун тәһлили, дил вә композисијанын ајдынлашдырылмасы лирик әсәрләрдәки тәһлилин ән мүһүм һиссәләридир. Лакин јахшы ифадәли оху олмадан, ше'рин аһәнкдарлығынын елементар тәһлилини вермәдән лириканын мәзмунуну мәнимсәтмәк олмаз.

Лирик ше'рләрин өјрәнилмәсиндәки мәсәләләрдән бири дә нитгләрин аһәнкдарлығынын бәдии образларын јарадылмасына нечә көмәк етдијини, ше'рин мәзмунуна һопдурулмуш емосионал вә идеја күчүнү көстәрмәкдән ибарәтдир.

Әлбәттә, бүтүн бу мәсәләләри ачмаг үчүн бәдии әсәри онун мәзмун вә форма вәһдәтиндә баша салмаг, габагчадан ше'рин нәзәри чәһәтдән бир сыра үмуми мәсәләләрини, јә'ни әсас өлчүләрини, ритмини, бөлкүләрини, вәзнини вә онун башга хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Бәдии мәтн үзәриндә тәшкил едилмиш дүзкүн иш емосионал гаврајышы вә естетик чәһәтдән дәрк едилмәси вәһдәтиндә әсәрин охунмасы әдәбијјатын онун спесификасында өјрәнилмәсинин башлыча шәртләриндән бирдир.

●

ӘДӘБИЈЈАТ ТАРИХИ КУРСУНУН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ПРОСЕСИНДӘ ИНЧӘСӘНӘТ ӘСӘРЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ

Асја БӘКИРОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә мүхтәсәр әдәбијјат тарихи курсу (VIII—X синифләрдә) өјрәдилир. Әлбәттә, бу курс IV—VII синифләрдә өјрәдилән ибтидаи әдәбијјат курсуна нисбәтән чәтин вә мүрәккәбдир. Тәдрис просесиндә нәзәрә чарпан мүрәккәблик һәмин курсун гаршысында гојулан мәгсәд вә вәзифә илә әлагәдардыр. Башга сөзлә, бу синифләрдә шакирдләрин нәзәринә чатдырылан әдәби һадисә вә фактлар, бәдии сәнәт нүмунәләри бир тәрәфдән әдәбијјат тарихи һаггында системли тәсәввүр јаратмалы, дикәр тәрәфдән онларын тәрбијәсинә, мә'нәви зәнкинлијинә тә'сир көстәрмәлидир.

Әлбәттә, тәрбијә олдугча кениш анлајышдыр вә әдәбијјат бунун үчүн чох гүдрәтли васитәдир. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан нүмунәләр чохдур. Бир мәгаләдә онун бүтүн имканларыны ачмаг, шакирдләрин мә'нәви аләминә мүсбәт тә'сирини кенишлији илә шәрһ етмәк мүмкүн дејил. Она көрә дә биз, әдәбијјат тарихи курсунун өјрәдилмәси просесиндә инчәсәнәт әсәрләриндән истифадә јолу илә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәси мәсәләләриндән данышмаг вә бу саһәдә мәктәб тәчрүбәсиндән нүмунәләр көстәрмәклә мәһдудлашырыг.

Бөјүк рус әдәбијјатшүнасы В. Г. Белински инчәсәнәтин һәр бир нөвүнү сәчијјәләндирәркән гејд едир ки, сөз сәнәти олан әдәбијјат инчәсәнәтин дикәр нөвләри үчүн зәнкин материал верир. Бу бахымдан Азәрбајчан сәнәтшүнаслығына нәзәр салынса, әдәбијјат тарихимизин инчәсәнәтин дикәр саһәләри, хүсусилә мусиги вә рәссамлыг үчүн мөвзу вердији ајдын олар. Мүхтәлиф сәнәткарлар тәрәфиндән Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»синдән, Мәһәммәд Фүзулинин әсәрләриндән ајры-ајры епизодлара аид јарадылан миниатүр — рәсм әсәрләри, Фүзулинин, Вагифин әсәрләринә бәстәләнмиш мусиги нүмунәләри, классик әдәби нүмунәләр («Короғлу», «Ашыг Гәриб» дастанлары, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы вә с.) әсасында јазылан опералар вә с. диггәти чәлб едир. Белә фактларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Бунлар В. Г. Белинскинин јухарыда дејилән кәламында бөјүк һәгигәт олдуғуну көстәрир. Үмумијјәтлә, әдәбијјат тарихимизин ајры-ајры дөврләриндә јашајыб-јаратмыш олан сөз сәнәткарларынын бәдии јарадычылығы мусигишүнасларын, рәссамларын, һејкәлтарашларын диггәтини чәлб етмиш вә онлар сечдикләри мәзмун әсасында чох мараглы сәнәт әсәрләри јаратмышлар.

Классик сәнәткарларын јарадычылығы үзрә јаранан инчәсәнәт әсәрләриндән тә'лим просесиндә истифадәнин мүсбәт тә'сирини мәктәб тәчрүбәси сүбут едир. Әдәбијјат дәрсиндә — мүхтәлиф дөврләрдә

Сканировано с CamScanner

јашамыш јазычынын, (јахуд шаирин) јарадычылыг хүсусијјәтинин, ајры-ајры әсәрләрин мәзмунунун изаһына һәср олунмуш дәрсдә инчәсәнәт әсәрләриндән истифадәнин мүсбәт тә'сири бир нечә истигамәтдә ајдын мүшаһидә олунур:

а) Әдәбијјат тарихи курсунун өјрәдилмәси просесиндә инчәсәнәт әсәрләриндән (хүсусилә рәсм нүмунәләриндән) истифадә, һәр шејдән әввәл, әдәби һадисәни, факты санки әјаниләшдирир, сөзү әшјалашдырыр. Бәдии парчанын охунмасы заманы охучуја, динләјичијә (сөһбәт дәрсдән кедир, нәзәрдә мүәллим, шакирд тутулур) тә'сир едән тәкчә сөз олурса, тәсвири сәнәт нүмунәләриндән истифадә етдикдә әсәрдә сөзлә верилән мәзмун шакирдин көзү гаршысында чанланыр, шакирд ону әјани шәкилдә көрүр;

б) Инчәсәнәт әсәрләриндән (рәсм вә мусиги нүмунәләри) истифадә бәдии материалын мәзмунунун емосионал тә'сирини үзә чыхарыр, онун дәриндән мәнимсәдилмәсинә истигамәт верир вә јахындан көмәк едир;

в) Әдәбијјат дәрсләриндә инчәсәнәт әсәрләриндән (хүсусилә тәсвири сәнәт нүмунәләриндән) истифадә сөз сәнәтиндәки рәмзилијин баша дүшүлмәсинә көмәк едир;

г) Шакирдләрин мә'нәви аләминә тә'сир көстәрир, естетик дујғуларыны инкишаф етдирир.

Бу чәһәтләр ејни заманда дәрсдә шакирдин материала олан марағыны даһа да артырыр. Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазым кәлир ки, инчәсәнәт әсәрләриндән истифадә дәрсә оптимист руһ кәтирир, шакирдләрдә хош әһвал-руһијјә јарадыр, естетик һәзз доғурур ки, бунлар да мәктәблиләрин естетик тәрбијәсинин даһа да инкишафына сәбәб олур. Фикримизи мәктәб тәчрүбәсиндән бә'зи нүмунәләрлә — габагчыл әдәбијјат мүәллимләриндән — Нәсими рајонундакы 54 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими, Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Гисмәт Һүсејнованын вә Октјабр рајонундакы 18 нөмрәли мәктәбин мүәллими Садыг Ағајевин иш тәчрүбәси әсасында үмумиләшдирмәји лазым вә фајдалы һесаб едирик:

Гисмәт Һүсејнова VIII синифдә дүнја әдәбијјатында әсасән поемалар мүәллифи кими танынан бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәри үзәриндә иш апарыр, онун мөвзусу илә әлагәдар шакирдләрин диггәтини естетик тәрбијәнин әсас вә башлыча васитәләриндән бири олан, емосионал тә'сир гүввәсинә гадир инчәсәнәт әсәрләринә јөнәлтмәклә һәмин әсәрләрин фәлсәфи-дидактик мә'наја малик олдуғуну дәрк етдирмәјә чалышыр.

Мүәллимә әсәрин мөвзусу, мәзмуну илә әлагәдар иш апараркән гејд едир ки, шаир романтик мәһәббәт дастаны олан «Хосров вә Ширин»и јазмагла јени бир әдәби мәктәбин әсасыны гојмушдур. Поеманын мәзмунуну Сасани һөкмдары Һөрмүзүн оғлу Хосров Пәрвизлә Бәрдә һакими Мәһинбанунун гардашы гызы Ширин арасындакы мәһәббәт мачәрасы тәшкил едир.

Мүәллим әсәрин шәрһи просесиндә гејд едир ки, Низами үч гәһрәманын, үч образын — Хосров, Ширин вә Фәрһадын симасында чох гүввәтли характерләр јаратмышдыр. Шүбһәсиз ки, Ширин бу сурәтләр арасында даһа долғун бир образдыр. Она көрә ки, Ширин ағыллыдыр, ирадәлидир, өз севкисинә садигдир. Ширинин мәһәббәти үлви вә пак мәһәббәтдир. Елә буна көрә дә о, нәинки Хосровун ирадәсинә табе олмур, әксинә, онун дүшкүнлүјүнү өзүнә баша салыр.

Хосров исә сарај әхлаг нормалары илә бөјүјән бир шаһзадәдир. Ширинә әјләнчә кими бахыр, нијјәтинә чатмаға чәһд көстәрир. Лакин онун чәһдләри Ширинин ирадәсини гыра билмир, нәтичәсиз галыр, әксинә, Ширин она тә'сир көстәрир.

Хосровун әкси олан Фәрһад һәгиги бир ашигдир: Ширини одлу мәһәббәтлә севир, онун јолунда бүтүн әзаб-әзијјәтләрә синә кәрир. Зәнкин мә'нәви аләмә малик олан Фәрһад Ширинин јолунда чанындан

кечмәли, Бисүтун дағыны чапмалы олур.

Ширинсиз јашаја билмәјән дағ көвдәли Фәрһады Хосровун һијләси мәһв едир.

Бу мүхтәсәр мәзмунлу шәрһ заманы мүәллим дәрсдә емосионал шәраит јарадыр, мөвзу илә бағлы рәссам Султан Мәһәммәдин «Хосров вә Ширин», «Ширин чимәркән Хосровун она раст кәлмәси», «Хосровун ширә галиб кәлмәси», рәссам Ч. Гарјағдынын «Фәрһадын Бисүтун дағыны чапмасы», рәссам Ә. Әзимзадәнин «Фәрһадын өзүнә гәсд етмәси» вә с. кими иллүстрасијаларындан истифадә едир.

Әсәрин тәһлилиндән алдыглары тәәссүраты шакирдләр бир даһа иллүстрасијалар васитәсилә дәринләшдирирләр. Мәсәлән, мәктәблиләр «Фәрһадын Бисүтун дағыны чапмасы» рәсм әсәриндә тәсвир олунан чүссәли, һүнәрли, дағ көвдәли Фәрһадын өз мәһәббәти уғрунда инамла дағ чапмасына һејранлыгла бахыр, ондан мә'нәви зөвг вә гүввәт алдыгларыны дејир, Хосровдан гат-гат јүксәкдә дурдуғуну сөјләјирләр.

Бу епизодун мәзмунуну деталлары илә әкс етдирән рәсм-сәнәт әсәри әмәјин естетикасыны шакирдләрә дәрк етдирир. Апарылан мүсаһибәдән ајдын олур ки, мүәллим тәрәфиндән нүмајиш етдирилән рәсм әсәри шакирдләрдә әмәјә гаршы мүсбәт емосија доғурур. Белә ки, шакирдләр инанырлар ки, әмәк һәр шејә гадирдир. Фәрһад өз сәнәти, әмәјә мәһәббәти илә Хосровдан јүксәкдә дурур.

Гисмәт мүәллимәнин јенә VIII синифдә бөјүк Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»поемасына һәср олунмуш дәрсини дә мүшаһидә етдик. О, әсәрдән Лејли вә Гејсин мәктәбдә көрүшдүкләри епизодун үзәриндә бир гәдәр кениш дајаныр.

Мәктәбдә онунла олду һәмдәм.
Бир нечә мәләкмисал гыз һәм,
Бир сәф гыз отурду, бир сәф оғлан,
Чәм олду беһиштә һүрү ғилман...

мисраларыны охујур. Сонра халг рәссамы Марал Рәһманзадәнин охунан мисраларда ифадә олунан мәзмун үзрә чәкдији рәсм әсәрини синфә тәгдим едир вә мүсаһибә апарыр, сөзлә дејиләнләри рәсм әсәриндә әјани шәкилдә шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. Сөзүн тәсвири сәнәт нүмунәси илә белә мүшајиәтлунмасына Гисмәт мүәллимә тә'лим-тәрбијә ишиндә мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн әһәмијјәтли васитә кими бахыр. Мүәллим инчәсәнәтин ајры-ајры нөвләринә мәхсус олан васитәләр — сөз, рәнк, чизки арасында әлагәни шакирдләрин нәзәринә чатдырмаға, бунунла да онларын мә'нәви аләминә тә'сир көстәрәрәк сөзү вә инчәсәнәтин дикәр нөвләрини гаврама бачарыгларыны инкишаф етдирмәјә чалышыр. Мәсәлән, јухарыда гејд олунан рәсм әсәриндә тәсвир олунан инсан көзәллији, тәсвир објектләри (Лејли вә Гејс) арасындакы тәнасүблүјүн адамда хош тәәссүрат јаратдығы ајдындыр. Рәсм әсәриндә диггәти чәлб едән бу чәһәт поемадан шаирин:

Лејли демә— шә'ми-мәчлисәфруз,
Мәчнун демә—атәши-чикәрсуз.
Лејли демә—чәннәт ичрә бир һур,
Мәчнун демә—зүлмәт ичрә бир нур.
Лејли демә—өвчи-һүснә бир маһ,
Мәчнун демә—мүлки-ешгә бир шаһ.

мисраларында метафора васитәсилә охучуја чатдырмаг истәдији естетик тә'сирин ачылмасына, шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсинә јахындан көмәк көстәрир. Белә ки, шаир өз гәһрәманы Лејлинин көзәллији һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн ону охучуја «өвчи һүсн»—көзәллик симасынын јүксәк зирвәси кими тәгдим едир. Көрүндүјү кими, Фүзули сөзүн имканындан истифадә едәркән һејрәтедичи тә'сирә малик олан бир метафора (истиарә) јаратмышдыр. Лакин VIII синифдә охујан шакирдләрин әксәријјәти бу метафоранын («Лејли вә Мәчнун»да, үмумијјәтлә Фүзули јарадычылығында белә тәсвир васитәси чохдур) мәзмунуну баша дүшмәкдә чәтинлик чәкир вә онун естетик тә'сирини дуја билмирләр. Буна көрә дә тәчрүбәли мүәллимләр әдәбијјатымызын классик нүмунәләринин тәдрисиндә мејдана чыхан белә чәтинлији тәс-

Сканировано с CamScanner

вири сәнәт әсәрләринин көмәји илә арадан галдырмаға, әсәрин естетик тә'сирини шакирдләрә чатдырмаға чалышырлар. Гисмәт мүәллимә М. П. Вагифин «Пәри» рәдифли гошмасыны тәдрис едәркән

Бојун сураһидир, бәдәнин бүллур,
Кәрдәнин чәкилмиш минадан, Пәри.
Сән һа бир сонасан, чүда дүшүбсән,
Бир бөлүк јашылбаш сонадан,
Пәри.

— кими мисраларын изаһыны һәмин гошманын мәзмуну үзрә чәкилмиш иллүстрасија илә әлагәләндирир, гошманын естетик тә'сирини бу јолла шакирдләрә чатдырмаға чалышыр.

Мүәллим мәһз бу јолла — тә'лимдә инчәсәнәт әсәрләринин синтезиндән истифадә етмәклә өз фикрини шаирин јарадычылығындан кәтирдији нүмунәләрлә шәрһ едир вә естетик-емосионал вәзијјәт јарадараг шакирдләрдә классик сәнәткарларын јарадычылығына јаранмыш мәһәббәт һиссини инкишаф етдирир.

Габагчыл мүәллимләрдән сајылан Садыг Ағајевин дә дәрсләри хүсуси мараг доғурур. IX синифдә мүәллим Ашыг Әләскәр јарадычылығыны тәдрис едир. О, изаһ едир ки, ашыг ше'риндәки гошма, кәрајлы, мүхәммәс, тәчнис, устаднамә, додагдәјмәз вә с. кими зәнкин формалары бу устад сәнәткар садәчә олараг тәкрар етмәмиш, һәм дә мүәјјән дәрәчәдә инкишаф етдирмиш вә тәкмилләшдирмишдир.

Онун јарадычылығында көзәлин шә'нинә һәср едилмиш лирик ше'рләрдә хүсуси усталыг, сәнәткарлыг диггәти даһа чох чәлб едир. Ашыг Әләскәр бу гәбилдән олан ше'рләриндә инсан көзәллијинә хүсуси гијмәт вермәји, көзәллијин мүһүм инчәликләрини бачарыгла тә'јин етмәји, ејни заманда гәлб чырпынтыларыны сәнәт дили илә ифадә етмәји бачара билән сәнәткардыр.

Бу заман мүәллим шакирдләрин мараг даирәсини кенишләндирмәк мәгсәдилә изаһла бағлы сәнәт нүмунәләринә — рәссам Б. Мирзәзадәнин «Ашыг Әләскәр» портретиндә вә ашығын әсәрләринә чәкилмиш иллүстрасијалардан кениш истифадә едәрәк дәрсдә емосионал вәзијјәт јарадыр, Ашыг Әләскәр ше'ринин халг руһуна јахын олдуғуну парлаг шәкилдә әкс етдирир.

Әлбәттә, бурада һаггында данышылан әсәрләр анчаг нүмунәләрдир. Әдәбијјат тарихи курсунда инчәсәнәт әсәрләриндән истифадәни тәләб едән сәнәт нүмунәләри чохдур. Онлардан сәмәрәли истифадә әдәбијјат мүәллиминин елми-нәзәри һазырлығындан вә педагожи усталығындан чох асылыдыр.

Мүшаһидәләрә әсасән белә гәнаәтә кәлирик ки, әдәбијјатын орта мәктәбдә тәдриси просесиндә инчәсәнәт әсәрләринин синтезиндән истифадә дәрсин идеја-естетик маһијјәтинин даһа дәриндән гавранылмасына көмәк едир. Мәктәбләрдә габагчыл мүәллимләрин бу тәчрүбәсиндән кениш истифадә етмәк олдугча фајдалыдыр.

ШАКИРДЛӘРИН ЈАЗЫДА ЈОЛ ВЕРДИКЛӘРИ СӘҺВЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШ ТӘЧРҮБӘМӘ ДАИР

Әзиз БАХШЫЈЕВ
Ордубад шәһәр орта мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим

Јохлама вә өјрәдичи јазы ишләринин дәгиг јохланмасы, сәһвләрин груплашдырылмасы вә синифдә тәһлил едилмәси шакирдләрдә саваддлы јазылы нитг вәрдишләринин формалашдырылмасында һәлледичи рол ојнајыр. Мән бу саһәдәки ишләрин тәшкилиндә «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринин апарылмасы вә дәфтәрләрин јохланмасына верилән ваһид тәләбләр» адлы методик мәктубдакы көстәришләри әсас тутурам.

Јазы ишләриндә, һәр шејдән әввәл, диггәти чәлб едән орфографија сәһвләридир. Шакирдләрин јазыда мүвәффәгијјәтини тә'мин етмәк үчүн орфографија гајдаларыны онларын мүкәммәл билмәләри илкин шәртдир. Орфографик сәһвләр үзәриндә ишин ән сәмәрәли јолу сәһвләрин гаршысыны әввәлчәдән алмагдыр. Буна наил олмаг үчүн мүәллим, һәр шејдән әввәл, сәһвләри характеринә, баш вермә сәбәбләринә көрә груплашдырмағы бачармалыдыр. Бу, ејни заманда јазы ишләринин објектив гијмәтләндирилмәсиндә дә вачибдир.

Мән орфографик сәһвләрин кобуд вә кобуд олмамасына хүсуси диггәт јетирирәм. Әлбәттә, сәһв сәһвдир. Лакин һәр сәһвин дә өз өлчү-бичиси вар. Һәтта елә сәһвләр вар ки, онлар шакирдләрин јазыларыны гијмәтләндирәркән нәзәрә алынмыр. Мәсәлән, каһ битишик, каһ да ајры јазылан **гәлбикениш, јенификирли, мәгсәдәујғун** вә с. типли сөзләри шакирд ајры да јазса, буну сәһв һесаб етмирәм.

Тәчрүбәдә мүәјјәнләшдирмишәм ки, шакирдләр паронимләрин, мәсәлән, **сәнәт — сәнәд, сүфрә — сүрфә, мәрһум — мәһрум, әср — әсир, кәср — кәсир, хејр — хејир** кими сөзләрин; каһ (м) каһ да (н) илә дејилиб **н** илә јазылан **санбаллы, зәнбил, сүнбүл** кими сөзләрин; каһ (а), каһ да (ә) илә дејилиб **ә** илә јазылан **гәһрәман, хошбәхт** сөзләринин јазылышында сәһвләрә чох јол верирләр. Рус-Авропа мәншәли **галстук, трамвај, комбајн, троллејбус, телевизор, самовар, солдат, монтјор, бригадир, лабораторија** кими сөзләрин дә јазылышы илә әлагәдар сәһвләр тез-тез гаршыја чыхыр. Бу типли лексик сәһвләрин гаршысыны әввәлчәдән алмаг үчүн јазыја башламаздан әввәл, мәтндә олан белә сөзләрдән максимум 3—4-ү лөвһәдә јазыб, онларын јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәрги, етимолокијасына шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм.

Шакирдләрим бә'зән сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә, мүрәккәб бағлајычыларын вә апострофлу сөзләрин јазылышында да сәһвләрә јол верирләр. Аз да олса, елә шакирдләрә раст кәлирәм ки, онлар **да, дә, ки** бағлајычыларыны ејни чүр јазылан шәкилчиләрлә гарышдырырлар. Белә шакирдләрлә даһа артыг сә'јлә ишләмәли олурам.

Мә'лумдур ки, саитлә битән једди сөздә **илә** морфеми ајры дејил, битишик јазылмалыдыр: **тамамилә, хүсусилә, мүнасибәтилә, васитәсилә, вахтилә, ејнилә, е'тибарилә.** Бунларын јазылышы хүсуси һал тәшкил етдијинә көрә һәмин сөзләри шакирдләрин јадда сахламаларына сә'ј көстәрирәм: ејни сөзләрдән ибарәт әјани васитә һазырлајыб кабинетдә дивардан асырам.

Орфографик сәһвләрин гаршысыны әввәлчәдән алмаг үчүн һәр дәрсдә фонетик тәһлилдән вә сөзүн тәркибинә көрә тәһлилиндән мүнтәзәм истифадә едирәм. Тәһлил үчүн елә сөзләр сечирәм ки, онлар мәһз орфографик бахымдан характерик олсун; мәсәлән; **мавзолеј, әсәбиләшмәк, јумру, мәшһур, стадион, мејданча** вә с. Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, бу кими сөзләрин һәр бириндә мүәјјән орфограм вар. О сөзләрдә ки орфограм јохдур, онларын үзәриндә тәһлил иши апармаг фајдалы дејил.

Мәним шакирдләрим дурғу ишарәләри сәһвләринә, демәк олар ки, тәсадүфдән-тәсадүфә јол верирләр. Она көрә ки, дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәси билаваситә грамматик билникләрлә бағлыдыр; бу биликләр әсаслы вә мөһкәм олдугда шакирдләр дурғу ишарәләри гајдаларыны јахшы мәнимсәјирләр. Одур ки, мән грамматик биликләрин мөһкәм олмасына хүсуси диггәт јетирирәм. Бачарыгларын мөһкәмләнмәсинә, әсасән, синтактик тәһлилдән кениш истифадә етмәклә наил олурам. Синтактик тәһлили елә чүмләләр үзәриндә апарырам ки, орада мүтләг 2—3 дурғу ишарәси ишләнмиш олсун.

Үмумијјәтлә, мән өз иш тәчрүбәм-

Сканировано с CamScanner

дə мүəјјəн етмишəм ки, дəрс просесиндə вə шакирдлəрин јазы ишлəриндə мејдана чыхан бирчə сəһвин дə үстүндəн кечмəк вə ја она өтəри дүзəлиш вермəклə мəһдудлашмаг олмаз. Шакирд дəрк етмəлидир ки, дүзкүн јазыја јијəлəнмəк һəјатын тəлəбидир. Мəктəб онлара бу саһəдə чох шеј өјрəдир.

Ифадə вə инша јазыларда шакирдлəр фактик, мəнтиги, грамматик вə нитг сəһвлəринə дə јол верирлəр.

Мəзмун сəһвлəрини, јə'ни фактларын тəһриф едилмəсиндəн ибарəт сəһвлəри фактик сəһвлəр кими һесаба алырам. Белə һесаб едирəм ки, əкəр шакирд материалы јахшы билмəдијинə көрə өз иншасында, мəсəлəн, «Өлүлəр» комедијасыны Н. Вəзирова, «Мүсибəти-Фəхрəддин» фачиəсини исə Ч. Мəммəдгулузадəјə аид етмишдирсə, бу, фактик сəһвдир.

Јазы ишлəрини јохлајаркəн чалышырам ки, шакирдлəрин бурахдыглары мəнтиги сəһвлəр дикəр сəһвлəрлə гарышдырылмасын. Иншаларда мəзмунун башлыға ујғун кəлмəмəси, фикирлəрдə зиддијјəтə јол верилмəси, ардычыллығын кобуд шəкилдə позулмасы əн үмдə мəнтиги сəһвлəрдир.

Морфолокија вə синтаксисдə өјрəдилəн гајдалара дүзкүн əмəл етмəкдəн ибарəт олан сəһвлəри грамматик сəһвлəр сајырам; мəсəлəн, əкəр шакирд исмин һал вə мəнсубијјəт шəкилчилəриндə сəһв бурахмышса, хəбəрин мүбтəда илə узлашмасы гајдаларына риајəт етмəмишсə, **-ыб**[4], шəкилчили фе'ли бағламадан сонра **вə** бағлајычысыны ишлəтмишсə (мəсəлəн: **о**, китабларыны јығышдырыб вə мəктəбə кетди вə с.), бунлар грамматик сəһвлəрдир. Гаршылыг-күзəшт будаг чүмлəлəриндə гаршылыг билдирəн бағлајычынын да ишлəдилмəси грамматик сəһвдир; мəсəлəн: «Мəн она көмəк етмəк истəдимсə дə, лакин **о**, разы олмады». Јазыларын тəсһиһи заманы грамматик сəһвлəр үзəриндə ајрыча иш апарырам.

Нитг сəһвлəринин нөвлəри даһа чохдур. Нитг вə ја үслуб сəһвлəри ады илə танынан бу кими сəһвлəрин рəнкарəнк нөвлəринə тəсадүф едирəм. Ашағыдакылары буна мисал көстəрмəк олар:

1) Диалект сөзлəринин нитгдə ишлəдилмəси илə əлагəдар нитг сəһвлəри; мəсəлəн: **демах, карыхмах, чүчə, кəлмијəчиһ, гəрə, чөлмəк, сивит, чəргов, леф, бијолум, чивлə** вə с.

2) Сөзлəрин јериндə дүзкүн ишлəдилмəмəси үзүндəн баш верəн нитг сəһвлəри; мəсəлəн: «М. Ф. Ахундов **нəчиб** əсəрлəр јазмышдыр». «Онун јарадычылығыны **бөјүк** гијмəтлəндирмишлəр» вə с.

3) Һəмчинс үзвлү чүмлəлəрин бир һиссəсини сүн'и сурəтдə мүстəгил чүмлə кими ифадə етмəкдəн ибарəт олан нитг сəһвлəри; мəсəлəн: «Ленинин бүтүн фикирлəри, идејалары бу күн дə јашајыр. Бəшəријјəти јени вə көзəл һəјат уғрунда мүбаризəјə сəслəјир». Бурада ики дејил, бир чүмлə вардыр. «Бəшəријјəти јени вə көзəл һəјат уғрунда мүбаризəјə сəслəјир» ифадəси биринчи чүмлəнин ардыдыр. Чүмлə белə јазылмалы иди: «Ленинин бүтүн фикирлəри, идејалары бу күн дə јашајыр, бəшəријјəти јени вə көзəл һəјат уғрунда мүбаризəјə сəслəјир».

4) Чүмлəдə артыг сөзлəрин ишлəдилмəси илə бағлы олан нитг сəһвлəри; мəсəлəн: «Баханда көрүрүк ки, јазычы гијмəтли əсəрлəр јаратмышдыр.»

5) Чүмлəдə сөз сырасынын позулмасы нəтичəсиндə мејдана чыхан нитг сəһвлəри; мəсəлəн: «Гоча почталјон анаја мəктуб тез-тез кəтирəрди». «Рəхшəндə ики күн бајрама галанда рајон мəркəзинə кедəрди».

6) **Илə** гошмасы илə ејни формалы бағлајычынын бир-бири илə гарышдырылмасындан ирəли кəлəн нитг сəһвлəри; мəсəлəн: «Уста Сəлим илə Əсмəрə гијмəтли китаблар көндəрмишди». Бу чүмлəдə баша дүшмək олмур ки, уста Валеһ һəм Сəлимə, һəм дə Əсмəрə гијмəтли китаблар көндəрмишди, јохса китаблары Сəлим васитəсилə Əсмəрə көндəрмишди?

7) Чүмлəдə вə јахуд конкрет мəтндə ејни сөзүн тəкрарындан вə ја чүмлəлəрин далбадал ејни мүбтəдаларла башланмасындан, ејни хəбəрлə гуртармасындан, фикирлəр арасында заман ардычыллығынын позулмасындан вə с. ибарəт сəһвлəри дə нитг сəһвлəри кими һесаба алырам.

VI СИНИФДƏ НИЗАМИНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫГ НҮМУНƏЛƏРИНИН ӨЈРƏДИЛМƏСИ ТƏЧРҮБƏСИНДƏН

Сајад РҮСТƏМОВА
126 нөмрəли мəктəбин мүəллими, методист мүəллим

Əмəјə мəһəббəт мə'нəви тəрбијəнин ајрылмаз һиссəси кими күнүн əн актуал проблемлəриндəндир вə бунун формалашдырылмасы узун сүрəн просесдир. Пролетариатын даһи рəһбəри В. И. Ленин јазыр: «јени əмəк интизамы јаратмаг, инсанлары əмəјə чəлб етмəкдə јени формалар вə үсуллар јаратмаг, бир чох иллəрин вə ониллəрин ишидир. Бу, əн јахшы вə нəчиб бир ишдир. (бах: В. И. Ленин, Əсəрлəри, 30-чу чилд, Азəрнəшр, Бакы, 1963, сəһ. 535.)

Кəнчлəрдə əмəјə мəһəббəт һисси ојатмаг, онларда əмəк вəрдиши јаратмаг һазырда партијамызын гаршыја гојдуғу чох мүһүм вəзифəлəрдəндир. «Дүзкүн апарылан əмəк тəрбијəси, тə'лим вə пешəјөнүмү мəктəблилəрин ичтимаи-фајдалы, мəһсулдар əмəкдə билаваситə иштиракы тəһсилə шүурлу мүнасибəтин, шакирдлəрин вəтəндаш кими јетишмəсинин, шəхсијјəтин мə'нəви вə интеллектуал чəһəтдəн формалашмасынын, физики инкишафынын əвəзсиз амиллəридир. Мəктəб мə'зунларынын кəлəчəк талеји нечə олур-олсун, əмəк мəтинлијин фəалијјəтин һəр бир саһəсиндə онлара лазым олачагдыр. Кəрəк шакирдлəр буну јахшы дəрк етсинлəр, мүəллимлəр, валидејнлəр, бүтүн ичтимаијјəт буну дəриндəн баша дүшсүн» (бах: «Коммунист» гəзети. Сов.ИКП МК-нын лајиһəси, «Үмумтəһсил вə пешə мəктəби ислаһатынын əсас истигамəтлəри»).

Бу актуал вə вачиб мəсəлəнин мəктəбдə һəјата кечирилмəсиндə əдəбијјат тəдриси чох бөјүк имканлара маликдир. Истəр совет əдəбијјаты, истəрсə дə классик əдəбијјатдан сечилиб тə'лимин мəзмунуна дахил едилəн нүмунəлəр шакирдлəрдə əмəјə мараг ојадыр, онлары фəал һəјат мөвгејинə һазырлајыр, мə'нəвијјатларына күчлү тə'сир едир, идеја инамыны артырыр. Бунун үчүн классик əдəбијјатымызда да зəнкин материал вар. Бу бахымдан Низами јарадычылығына нəзəр салмаг кифајəтдир. Буну гејд етмəк лазымдыр ки, Низами Кəнчəви əдəбијјатымызда илк əмəкчи образы јаратмышдыр. Əлбəттə, Низами јарадычылығында диггəти чəлб едəн əмəкчи образларын һамысындан данышмаг, онлары сəчијјəлəндириб, букүнкү кəнчлəрин тəрбијəси үчүн нəтичə чыхарыб бир мəгалəдə əһатə етмəк чəтиндир. Она көрə дə бурада Низаминин VI синифдə өјрəдилəн **«Кəрпичкəсəн кишинин дастаны»** («Сирлəр хəзинəси» əсəриндəн) адлы мəнзум һекајəсинин өјрəдилмəси тəчрүбəсиндəн данышмағы гаршыја мəгсəд гојмушуг.

Мə'лумдур ки, бу мəнзум һекајə II синифдə шакирдлəрə тəгдим едилир. Лакин тəчрүбə көстəрир ки, VI синифдə шакирдлəри бу парчанын үзəриндə тəкрар ишлəтмəк олдугча фајдалыдыр.

Сканировано с CamScanner

һекајәнин әввәлләриндән ајдын олур ки, һадисә Шам шәһәриндә баш верир.Һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә бу шәһәр һаггында үмуми тәсәввүр јаратмаға чалышырам. Бу мәгсәдлә фәнләрарасы әлагәдән истифадә едирәм; хәритәдә Суријаны вә онун пајтахты Дәмәшг шәһәрини көстәрирәм вә гејд едирәм ки, инди сизә Шам шәһәриндә баш верән бир һадисә нағыл едиләчәк, динләјиб мәзмуну өјрәнмәјә чалышын. Фотомүнтәхабат сәсләндирилир, шакирдләр мәнзум һекајәнин мәзмуну илә таныш олурлар. Гаршыма мәгсәд гојурам ки, әсәрдә верилән образларын дахили аләминин баша дүшүлмәси үчүн әсәрин мәзмунуну шакирдләр јахшы дәрк етмәлидирләр.

Мә'лум олдуғу үзрә «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» ше'ри тәһлил олунаркән шакирдләрин диггәти вә фикри ики шәхсин үзәриндә мәркәзләшир. Бунлардан бири өз ағыр ишиндән мә'нәви гида алан кәрпичкәсән гоча, дикәри исә зәһмәти гијмәтләндирмәјән авара вә мискин бир кәнчдир.

Бир чох һалларда бу әсәрин тәһлили заманы һәмин образлары мүасирлик бахымындан дејил, бир нөв тәчрид олунмуш шәкилдә көтүрүб тәһлил едирләр ки, бунун да шакирд мә'нәвијјатына мүсбәт тә'сири чох аз олур. Әмәјин маһијјәтини, инсана шәрәф кәтирдијини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг үчүн синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едирик:

1. Кәрпичкәсән гочанын һәјат шәраити нечә иди?
2. Гоча кишинин мәрдлијини нәдә көрүрсүнүз?
3. Гоча чаван оғланы мәзәммәт етмәкдә һаглыдырмы?
4. Гочанын чавабы сизи гане едирми?
5. Низами гоча илә чаван симасында кимләри нәзәрдә тутмушдур?
6. Гочалара вә әмәк ветеранларына партија вә дөвләтимизин гајғысы һаггында нә дејә биләрсиниз?
7. Өлкәмиздә өз зәһмәти илә учалан вә һамыја нүмунә олан һансы адамлары таныјырсыныз?
8. Өлкәмиздә һансы сәнаје мәркәзләри чәтин иглим шәраитиндә тикилир? Сизчә, орада кимләр чалышмалыдыр?

VI синифдә «Кәрпичкәсән гочанын дастаны» һекајәсини тәдрис едәркән синифдә карточкалар пајлајырам. Карточка вариантлар үзрә верилир.

I вариант:

а) Әсәрдә баш верән һадисәләр һарада тәсвир олунур?

б) Инди орада әмәкчи инсанын вәзијјәти нечәдир?

в) Бәс биздә әмәкчи инсанын вәзијјәти һагда нә дејә биләрсиниз?

II вариант:

а) Әсәрдә тәсвир олунан гоча илә бизим халгын ағсаггаллары арасында нә кими охшар вә фәргли чәһәтләр көрүрсүнүз?

б) Чаван оғланын һәрәкәти сизә нечә тә'сир едир?

III вариант:

а) Һалал зәһмәти гәбаһәт сајан, әмәји севмәјән һансы бәдии образлар таныјырсыныз?

б) Сиз өз аранызда зәһмәтчәкәнлә тәнбәл арасында фәрг көрүрсүнүзмү вә онлар һансылардыр?

Вариантлар үзрә истәнилән нәтичәни алмадыгда суаллары үмумиләшдирмәк пријомундан да истифадә етмәк мүмкүндүр. Лакин иш ајры-ајры вариантлар үзрә апарылдыгда даһа долғун, даһа дәгиг чаваблар алыныр.

I вариант:

а) Әсәрдә баш верән һадисәләр Суријанын Дәмәшг шәһәриндә баш верир. Һәмин вахтлар шәһәр «Шам» адланырды.

б) Орада әмәкчи инсанын вәзијјәти јенә дә ачыначаглыдыр; адамларын бир гисми ишләјир, дикәри истисмар едир. Зәһмәткеш инсаны адам јеринә гојмурлар.

в) Биздә әмәкчи инсанлара чох бөјүк һөрмәт вардыр. Онлар өлкәмизин шөһрәт вә шәрәф бајрағыны һәмишә уча тутурлар. Әмәкчи инсанлар партија вә дөвләт гајғысы илә әһатә олунур.

II вариант:

а) әсәрдә тәсвир олунан гоча илә бизим ағсаггаллар арасында охшар чәһәт вар:

1. О гоча да әмәји севир, бизимкиләр дә.
2. Гочанын зәһмәтлә газандығы чөрәк балдан шириндир, о өз сүфрәсинин асланыдыр, өзкә сүфрәсиндә алчалмыр.

б) Фәргли чәһәтләр дә вар: бизим јашлы нәслә гајғы көстәрилир, гочалар тәгаүд алыр, мүаличә олунур. Анчаг капиталист өлкәләриндә белә дејилдир. Орада әмәкчи инсан јенә дә истисмар олунур.

Биз јашлы нәсилдән нүмунә көтүрүрүк. Онлар бизә өјрәдирләр ки, әмәк инсана ән бөјүк шәрәфдир.

Сәнәт өјрәнмәк, сәнәти севмәк Низами јарадычылығынын зирвәсидир. Шаир демәк истәјир ки, еј бејниган, палтары зәрли чаван, бир сәнәт өјрән, јохса бир күн рузи үчүн әл ачыб башгалары јанында хәчаләтә дүшәрсән:

Онунчүн өјрәтдим ки, әлими бу сәнәтә,
Бир күн сәнә әл ачыб дүшмәјим хәчаләтә.

III вариант:

а) Шакирдләр бу суала чаваб вермәкдә бир гәдәр чәтинлик чәкирләр. Изаһат васитәсилә онлары баша салырам ки, белә адамлар зәһмәтдән гачыр, јашамаг үчүн асан јол ахтарыр вә нәһајәт, онларын гаршысына бир чох чәтинликләр чыхыр.

б) Әлбәттә, зәһмәт чәкән јахшы охујур, бүтүн гијмәтләри јүксәк олур. Чох китаб охудуғу үчүн чох билир. Амма тәнбәл, пис охујан һаггында Низами чох көзәл дејиб:

Чох ити бејинләр јатан олдулар,
Ахырда сахсы габ сатан олдулар.

Шакирдләр белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, зәһмәт чәкән, әмәк сәрф едән, сәнәти севән инсанларын севимлиси олар. Нечә ки, әмәклә, зәһмәт чәкмәклә бир чохлары халгын севимлиси олублар.

Әлинә, үрәјинә, зәрәр јох батса тикан,
Тәнбәллији бурах, тут бир ишдән, ол чалышган.
Јахшы олар өзүнү ишә өјрәтсән бир аз,
Онда инан ки, әлин өзкәләрә узанмаз.

Ахырынчы ики суал (7, 8-чи суаллар) әтрафында шакирдләрә евдә инша јазмаг тапшырылыр.

Әсәрин идеја истигамәти әтрафындакы сөһбәтимизи бу чүр јекунлашдырырыг: зәһмәт чәкиб, тәр төкмәк инсана шөһрәт кәтирир, ону учалдыр. Нечә ки, инди әмәк адамларыны һамы таныјыр, онлары бүтүн халг севир. Биз кәнчләр дә онларын адыны, зәһмәтини јүксәк гијмәтләндирир, онлардан нүмунә көтүрүрүк. Даһи шаирин дедији кими,

Зәһмәтдән фәрјад етмә, олсун гој сәндә гәрар,
Зәһмәтин ахырында раһатлыг вар, шадлыг вар.

Тәчрүбә көстәрир ки, мәнзум һекајәнин бу истигамәтдә тәһлили шакирдләри әмәјә, әмәкчи инсана, һәјата вә чәмијјәтә фәал мүнасибәт һаггында чидди дүшүндүрүр. Шакирдләрин бу әсәр әсасында газандыглары биликләри шифаһи вә јазылы иншалар васитәсилә, һабелә шакирдләрин һәрәкәтләрини, ичтимаи ишә мүнасибәтләрини мүшаһидә јолу илә мүәјјәнләшдирирәм.

Шакирдләрин шифаһи чавабларында вә иншаларында мүсбәт образа мәһәббәти, мәнфи образа нифрәти һәмин образларын нечә сәчијјәләндирилдијини ашкар едир, нәтичәдә шакирдләрин фәал һәјат мөвгејинә һазырлығы, әсл вәтәндаш кими јетишмәси имканлары артыр.

Сканировано с CamScanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЗЕҺНИ ФӘАЛЛЫҒЫНЫ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Тәнзилә ПИРИМОВА

Гусар шәһәриндәки 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Коммунизм гуручулуғунун индики мәрһәләсиндә тә'лимин кејфијјәти, һәр шејдән әввәл дәрсин сәмәрәли тәшкилиндән асылыдыр. Тә'лим вә тәрбијә ишинин әсас тәшкилат формасы олан дәрс шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшүнү, онларын мәнтиги тәфәккүрүнү вә мүстәгил иш вәрдишләрини инкишаф етдирир.

Дәрси јахшы тәшкил етмәк үчүн тәкчә нәзәри билик кифајәт дејил. Мүәллимдән, ејни заманда, мүәјјән усталыг, педагожи јарадычылыг да тәләб олунур. Бөјүк педагог Н. К. Крупскаја јазмышдыр: «Мүәллим, һәр шејдән әввәл, өз фәннини чох көзәл билмәлидир, сонра исә ону ушаглара чатдырмағы бачармалыдыр. Билији күтләви формада вермәк, шакирдләри мараглагдырмаг бөјүк мәһарәтдир. (Н. К. Крупскаја. Сечилмиш әсәрләри. «Мaариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 145-146.)

Бу бахымдан бөјүк коммунист тәрбијәчиси М. И. Калининин фикирләри дә мараглыдыр. О јазыр: «Мән бир чох адамлары танајырам ки, чох көзәл биликләри вар, амма белә адам мүәллим тә'јин едилсә, өз дәрсини јахшы изаһ едә билмәз. Мүәјјән билик саһәсини билмәк кифајәт дејилдир, ону елә изаһ етмәји дә бачармаг лазымдыр ки, динләјичиләр јахшы дәрк етсинләр». (М. И. Калинин. Коммунист тәрбијәси һаггында. Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1948, сәһ. 52).

Мүәллим сәнәтинә верилән бу тәләби нәзәрә алараг мән дә өз дәрсләримдә шакирдләри фәаллашдыран, онларын зеһни габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә имкан верән үсул вә пријомлардан истифадә етмәјә чалышырам.

Шакирдләри фәаллашдырмагда проблемли тә'лимин чох бөјүк әһәмијјәти вар. Проблемли тә'лим шакирдин дәрсә диггәт вә марағыны артырыр, ону фикирләшмәјә, мүстәгил мүһакимә јүрүтмәјә вадар едир. Тә'лим просесиндә шакирдләри кетдикчә мүрәккәбләшән суал вә проблемләр гаршысында гојурам. Чалышырам ки, онлар бүтүн зеһни гүввәләри илә ахтарыш апарсынлар. Һәр дәфә јени биликләр кәшф етмәјә чәһд көстәрсинләр. Бу мәгаләдә һәмин саһәдәки иш тәчрүбәмдән бә'зи нүмунәләр кәтирмәји нәзәрдә тутмушам.

V синифдә «Сифәтин исим кими ишләнмәси» мөвзусуну шакирдләрә мүстәгил мәнимсәтмәк үчүн ашағыдакы чүмләләри кодоскопла екрана верирәм:

1. Кери дөнмәк Чапајын јох
дава китабында,
Бу **м ә р д** өз гылынчыны көрмәк
истәмәз гында.
(С. Рүстәм)

2. Белоруслар өз оғлу тәк
гучаглар сәни,
Ушаг, **б ө ј ү к** јолларына
гызылкүл сәпәр.
(Ә. Чәмил)

3. **Г о р х а г** күндә јүз дәфә өләр,
икид өмрүндә бир дәфә
(Аталар сөзү)

4. Кәнч гадын **к ө р п ә с и н и** бағрына басараг, һараја исә тәләсирди.

5. **Г о ч а** диггәтлә В. И. Ленинә гулаг асыр вә онун һәр сөзүнү јадында сахламаға чалышырды.

6. Гаралтыдан һүркмүш **к ө һ л ә н** гүввәсиз ушаға гулаг асмады вә даһа да бәрк гачмаға башлады.

Шакирдләрдән тәләб едирәм ки, верилмиш чүмләләр үзәриндә мүшаһидә апармагла алтындан хәтт чәкилмиш сөзләрин һансы нитг һиссәси олдуғуну мүәјјәнләшдирсинләр. Шакирдләр **мәрд, бөјүк, горхаг, икид, көрпә, гоча, көһлән** сөзләринин сифәт олдуғуну сөјләјирләр. Бу заман синфин гаршысына ашағыдакы проблеми гојурам:

— Ушаглар, сизә мә'лумдур ки, сифәт әшјанын әламәтини билдирир, нечә? нә чүр? суалларына чаваб олур вә чүмләдә тә'јин ролунда чыхыш едир. Бу әламәтләри мәтндә илк бахышда сифәт һесаб етдијиниз сөзләрдә көрүрсүнүзмү?

Шакирдләр јенидән ахтарыша башлајырлар. Нәтичәдә мүәјјәнләшдирирләр ки, **икид, көрпә, кәнч, көһлән...** сөзләри әшјанын адыны билдирир вә ким? нә? суалларындан биринә чаваб олур, демәк, һәмин сөзләр исимләшмишдир.

VI синифдә әдатлары тәдрис едәркән шакирдләрә тапшырырам ки, «Јахшы, кимин горхаг олдуғуну көрәрләр!» чүмләсиндә **јахшы** сөзүнүн һансы чүмлә үзвү олдуғуну мүәјјәнләшдирсинләр.

Шакирдләр чәтинлик чәкирләр. Онлар **јахшы** сөзүнү тә'јинә охшадараг, фикирләринин доғру олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүгајисә апарырлар: тә'јин нечә? нә чүр? һансы? суалларындан биринә чаваб олур, **јахшы** сөзүндә дә бу әламәт вардыр; тә'јин чүмләнин исимлә ифадә олунан һәр һансы үзвүнә аид олур вә ону ајдынлашдырыр, **јахшы** сөзү исә чүмләнин һеч бир үзвүнү ајдынлашдырмыр; тә'јин изаһ етдији чүмлә үзвү илә јанашма әлагәсинә кирир вә һәмишә ондан әввәл кәлир, **јахшы** сөзү исә һеч бир сөзлә белә әлагәјә кирмәмишдир. Бәлкә бу сөз тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир? Әкәр белә олсајды, фе'ли хәбәрә аид олуб, һәрәкәтин ичра тәрзини билдирәрди. Бәс онда һәмин сөзүн чүмләдә синтактик ролу нәдән ибарәтдир?

Бу проблеми һәлл етмәкдә шакирдләр ачиз галырлар, чүнки әдатлар һаггында һәләлик һеч бир шеј билмирләр. Одур ки, шакирдләрә истигамәт верәрәк онлары проблемин һәллинә јөнәлдирәм.

Башга бир мисал. «Фе'лин һекајә шәкли» мөвзусуну кечәркән шакирдләрә белә бир суал верирәм:

— **Бахды** вә **бахырды** фе'лләри арасындакы фәрг нәдән ибарәтдир?

Шакирдләр дүшүнүр, мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүрләр. Онлар **бахды** фе'линин сонундакы **-ды** шәкилчисинин шүһуди кечмиш заман шәкилчиси олдуғуну билирләр. **Бахырды** фе'линин сонундакы -ды шәкилчиси дә шүһуди кечмиш заман шәкилчисинә охшајыр. Амма хәбәр формасынын шәкилчиләри фе'л көкләринә артырылдығы һалда, бурада заман шәкилчисинә артырылмышдыр. Онда бу фе'л формалары арасындакы фәрг нәдәдир?

Шакирдләр әсл һәгигәти ача билмирләр. Бу заман гејд едирәм ки, **бахырды** сөзү хәбәр формасынын һекајә шәклиндә ишләнмишдир. Инди биз һәмин шәклин әмәлә кәлмәси јолларыны вә ифадә етдији мә'наны өјрәнәчәјик.

Тә'лимдә мүвәффәгијјәтә наил олмаг үчүн шакирд дүшүнмәлидир. Һәр чүр дүшүнмә исә өз тәбиәти е'тибарилә фәал просесдир.

Мүәјјән проблемлә гаршылашдырылан шакирдләр дүшүнүр, мүһакимә јүрүдүр, бир нөв тәдгигат апарырлар. Бу исә онларын тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, һәр шеји шүурлу мәнимсәмәләрини вә тә'лим просесиндә фәаллыгларыны тә'мин едир.

Көркәмли педагог Н. А. Добролјубов демишдир: «Ушаг тәхәјјүлүнү һәрәкәтә кәтирин, ушагда фикирләшмәк тәләб едән һәр һансы мәсәләнин һәллинә мараг ојадын, белә олдугда тә'лим мүвәффәгијјәтлә кечәчәкдир» (Н. А. Добролјубов. Сечилмиш педагожи әсәрләри. Азәрнәшр, 1963, сәһ. 95).

IV синифдә чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләриндән зәрфлији тәдрис едәркән проблем гојмаг үчүн кодоскопун көмәјилә ашағыдакы ики чүмләни нүмајиш етдирдим:

1. **Көзәл** баһар өзүнүн бүтүн фүсункарлығы илә бизим елләрә кәлирди.

2. Гәдир гәдим халг маһнысыны **көзәл** охуду.

Шакирдләрин диггәтини һәмин чүмләләрә јөнәлтдикдән сонра онлара белә бир тапшырыг вердим:

— Бу чүмләләрдә **көзәл** сөзүнүн һансы чүмлә үзвү олдуғуну мүәјјәнләшдирин.

Шакирдләр һәр ики чүмләдә һәмин сөзүн нечә? нә чүр? суалларына чаваб олдуғуну әсас тутараг, ону тә'јин һесаб етдиләр. Бу заман евристик мүсаһибәдән истифадәјә кечдим. Нәтичәдә мүәјјән едилди ки, икинчи чүмләдәки **көзәл** сөзү тә'јин дејил. Бәс һәмин сөз һансы чүмлә үзвүдүр?

Шакирдләри белә проблем гаршысында гојдугдан сонра зәрфлијин хүсусијјәтләрини изаһ едирәм. Даһа сонра шакирдләри ашағыдакы чалышмалар үзәриндә ишләтмәји мәгсәдәујғун сајырам.

ЧАЛЫШМА 1. Верилмиш сөзләри һәм әшја билдирән, һәм дә һәрәкәт билдирән сөзләрлә әлагәләндирин.

Тәмиз, ә'ла, јахшы, пис, мүлајим, сакит.

ЧАЛЫШМА 2. Верилмиш сөзләри чүмләдә һәм тә'јин, һәм дә зәрфлик кими ишләдин.

Кичик, көзәл, јалан, дәрин, ити, тәзә.

ЧАЛЫШМА 3. Ашағыдакы чүмләләрдә зәрфликләри онларын синонимләри илә әвәз един.

1. Адил чәлд јериндән сычрады. 2. Намә'лум адам јејин-јејин кедирди. 3. Илгар кәнддә хејли јубанды. 4. Балача Ајтән чох дузлу даныширды. 5. Бизим футбол командамыз јахшы ојнајырды.

ЧАЛЫШМА 4. Верилмиш чүмләләрдә суалларын јеринә мүвафиг сөзләр — зәрфликләр әлавә един.

1. Вәтәнимизи бүтүн дүнјада (нә чүр?) танызырлар. 2. Биз (нә вахт?) сүлһ вә динч гуручулуг јолу илә кетмишик вә бундан сонра да бу јолдан дөнмәјәчәјик. 3. Директор (нә заман?) мәктәби битирәнләри тәбрик етди. 4. Онлар ахырда бөјүк бир (һара?) дахил олдулар.

Јени материалын өјрәдилмәси просесини елә тәшкил етмәјә чалышырам ки, шакирдләр пассив динләјичијә чеврилмәсинләр. Техники васитәләрдән, ән'әнәви әјани вәсаитләрдән, карточкалардан истифадә етмәклә дәрсин чанлы вә мараглы тәшкилинә наил олурам.

Мүасир дәрс шакирдләрин там әгли фәаллығы шәраитиндә кечмәлидир. Әкәр мүәллим шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини дүзкүн, һәртәрәфли өјрәнмәсә, онларын марағыны тә'мин етмәсә, шүбһәсиз ки, истәдијинә наил ола билмәз.

Н. К. Крупскаја мүәллимдән ән зәиф ушаглары да фәал ишә чәлб етмәји тәләб едир вә јазырды: «Бүтүн ушаглары учдантутма фәал ишә чәлб етмәји бачармаг мәсәләси чох вачибдир. О мүәллим јахшы дејил ки, о, даһа күчлү ушагларла ишләјир вә чох бөјүк мүвәффәгијјәтләрә наил олур. О мүәллим јахшыдыр ки, онун бүтүн ушаглары учдантутма мүәјјән наилијјәтләрә малик олурлар» (Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 148).

Шакирдләрин зеһни фәаллығыны инкишаф етдирмәк үчүн илк бахышда нәзәрә чарпмајан фәаллыға малик шакирдләри мүәјјәнләшдирирәм. Һәмин шакирдләри фәрди тапшырыглар үзәриндә ишләдир, онларын әлдә етдији ән кичик наилијјәтләри белә гијмәтләндирирәм. Јени мөвзунун өјрәнилмәси просесиндә зәиф шакирдләрә тез-тез суаллар верир, онларда диггәтин јајынмасынын гаршысыны алырам.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, шакирдләрин зеһни фәаллығыны инкишаф етдирмәк үчүн дәрсин имканлары кенишдир. Бу имканлардан сәмәрәли истифадә етмәклә тә'лим-тәрбијә ишиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә етмәк мүмкүн олур.

«СЕВИЛ» ПЈЕСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Јусиф АСЛАНОВ
Ермәнистан ССР, Гафан рајону, Кычы кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә Ч. Чаббарлынын јарадычылығы кениш тәдрис олунур. Бөјүк сәнәткар шакирдләрә шаир, јазычы вә көркәмли драматург кими тәгдим едилир.

VII синифдә Ч. Чаббарлынын «Севил» пјеси өјрәдилир. Бу синифдә «Севил» әсәри драматик жанрын јеканә нүмунәсидир. «Севил» пјесинин мәктәбләримиздә өјрәдилмәси тарихинә даир кениш мәктәб тәчрүбәси топланмыш, мәтбуатда бир сыра елми-методик мәгаләләр дәрч едилмишдир. Бу јазыдан әсас мәгсәд тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат програмына ујғун олараг өз иш тәчрүбәмә әсасән пјесин өјрәдилмәсиндән бәһс етмәкдир.

Мән програмда пјесин тәдрисинә ајрылан 4 саат вахты ашағыдакы кими планлашдырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Биринчи дәрс саатында Ч. Чаббарлынын тәрчүмеји-һалына даир гыса мә'лумат верирәм. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, VII синфин тәкмилләшдирилмиш «Әдәбијјат» дәрслијиндә јазычыларын, о чүмләдән Ч. Чаббарлынын тәрчүмеји-һалына даир јени мараглы мә'луматлар верилмишдир ки, бу да мүәллимләрин ишини хејли јүнкүлләшдирмишдир. Јығчам кириш сөзүндән сонра «Ч. Чаббарлы» тәдрис филминдән «Севил» фрагментини нүмајиш етдирирәм. Бу заман шакирдләр сурәтләрин сәчијјәви хүсусијјәтләри — давранышы, әхлагы вә әгидәси һаггында мүәјјән мә'лумат әлдә едирләр. Бундан сонра синифдә әсәрин охусуну тәшкил едирәм. Дәрсликдә III мәчлисин гыса мәзмуну верилмишдир. Фикримизчә, Күлүшүн ушаг бағчасында ушагларын тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмасы, Севилә дәрс вермәси, Севилин Балашын евинә кәлишинин сәбәби дә тә'лим просесиндә шәрһ олунмалыдыр. Одур ки, иш тәчрүбәсинә әсасән бу гәнаәтә кәлмишәм ки, дәрсләрдә ишин сәмәрәли тәшкилинә истигамәт məһз бу мәрһәләдә верилмәлидир. Она көрә дә нөвбәти дәрсә гәдәр әсәрин шакирдләр тәрәфиндән бүтөвлүкдә диггәтлә охунмасы вачибдир (әсәрин III пәрдәсини шакирдләр синифдәнхарич вахтда охујурлар).

Икинчи саатда пјесин мәтни үзәриндә иш апарылыр. Бу мәгсәдлә шакирдләри дүшүндүрән суаллар гојур, проблем ситуасијалар јарадыр вә Севилин Совет һакимијјәти илләриндә инкишафыны, Коммунист Партијасынын совет адамына, хүсусән гадына вердији һүгуг азадлығыны шүурлу сурәтдә шакирдләрә дәрк етдирирәм. Шакирдләрин өз фикирләрини изаһ етмәк үчүн әсәрә мүрачиәт етмәләринә хүсуси диггәт јетирирәм.

Пјесдә ишләдилән бир сыра (мәвачиб, нәвала, мүсаидә, силистчи вә с.) чәтин сөзләр үзәриндә дә иш апарыр, онларын һансы дилләр васитәсилә дилимизә кечмәсини вә мә'насыны изаһ едирәм.

Әсәрин дили үзәриндә иш апараркән илк нөвбәдә драматургун образлары фәрдиләшдирмәк үчүн дилдән бачарыгла истифадә етдијини шакирдләрә чатдырмаға чалышыр вә буна наил олурам.

Үчүнчү саатда пјесин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән нә сәвијјәдә мәнимсәнилдијини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә әввәлчәдән һазырланмыш суаллар үзрә мүсаһибә тәшкил едирәм. Бу мәгсәдлә ән чох Севилин инкишафыны көстәрән сәһнәләр үзәриндә иш апарырам.

Пјесин IV мәчлиси әтрафында тәхминән ашағыдакы мәзмунда мүсаһибә апарырам.

М. — Севилдә һансы кејфијјәтләр јаранмаға башлајыр?

Сканировано с CamScanner

Ш. — Сосиалист ингилабы Севилин һәјатында дөнүш јарадыр. Севил ағыллы вә дәрин дүшүнчәли, истеʼдадлы гадын кими көзүмүз гаршысында чанланыр. О, һүгугуну габаа дүшүр вә чәмијјәтимиздә гадына верилән һүгугдан истифадә едир. Охујур, дөврүн зијалы, габагчыл бир адамы олур. О, «Азәрбајчан гадынлыгынын азадлыг јолу» китабыны јазыр.

Шакирдләр Севилин мәʼнәви инкишаф јолуну сәчијјәләндирмәк мәгсәдилә ашағыдакы парчалардан кениш истифадә едирләр:

«Балаш, он үч јашында мән бу евә кәлмишәм, алты ил јары ач, јары тох, гуру чөрәк илә кечинмишәм, бир күн, бир дүјүн көрмәмишәм, инди аллаһ бизим үзүмүзә бахыб бир парча чөрәк јетирмишдир. Амма инди дә сән мәни бир јерә чыхармырсан, һәркаһ сән мәни өзүнлә апарсан, адам арасына чыхармыш олсан, бир јол билмәрәм, сонра мән дә башгаларына бахыб өјрәнәрәм, о бириләри, һәлә бу шәкилдәки арвад билдикләрини анасынын гарнындан кәтирмәмишдир ки?»

Бунлар Севилин авамлығыны көстәрирсә, әсәрин сонунда «Мән сәнә, доғрудан да ачыјырам. Галх, Балаш. Мән еlә билирдим ки, сән бу илләр ичиндә дәјишмисән, јазыг ки, сән әввәлки кими ајаглара гапаначаг бир мешшан, өзкәсиндән сәадәт сәдәгәси истәјән бир диләнчисән. Мән исә артыг әввәлки Севил дејиләм, мән атылыб-тутулачаг бир кукла дејиләм. Мән инди һәјата гаршы ачиз дејиләм, инди мәндә гоч дөјүшүнә гаршы аслан пәнчәси вардыр» сөзләри совет гадынларынын инкишаф јолуну, һәмчинин јени гурулушун инсан шәхсијјәтинин формалашмасындакы ролуну әкс етдирир.

Әсәрдә верилән башга образлар да шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун шәрһ едилмәлидир ки, әсәрин идејасы, драматургун гаршыја гојдуғу мәгсәдә нечә наил олдуғу ајдынлашсын. Бу мәгсәдлә, Балаш сурәтини сәчијјәләндирәркән ашағыдакы фикирләри даһа габарыг шәкилдә шәрһ етмәји лазы билирәм:

«Севил, диз үстә чөкүб бир чочу кими јалварырам: мәни өлдүр, рәд етмә. Мән сәни бир чочуг кими ох шар, бир кукла кими атыб-тутарач Севил, јалварырам сәнә, мәнә рәһ мин кәлсин, мән сәнсиз јашаја би мәрәм.»

Күлүшүн характерини мүәјјән ләшдирәркән онун ашағыдакы фи кирләриндән истифадә едирәм:

«Күчсүз бир гадыны дустагда сах лајыб, гапылары онун үзүнә гапа маг, онун күнүсүнү евә кәтириб он күлдүрмәк, мәним атама јарама өлү палтары кејиндириб, һејван ки ми ағзыны гапамаг вә дилини бағ ламаг, сәрсәм бир мејмун кимә чансыз бир марионетка кими бар маг үчүнда ојнатмаг. Јох, арты мән сәнин үчүн дәли Күлүш деји ләм, мән инди бајгуш гәһгәһәсијә ки, бүтүн һәјат узуну сәнин гулаг ларында партлајачағам.»

Дилбәр ханымын мәдәнијјәтсиз лијини, мәʼнәви пучлуғуну көстәрән дә бу һиссәни хатырламаг јерин дүшүр:

«Отурун, бу кечә әјләнмәк, бүтү дүнјаны әјләндирмәк истәјирәм (Пудра чыхарыр) Господа, Товари ши, үзүнүзү о јана чевирин, бир ики... үч... (Мәммәдәлијә) Сән һар бахырсан?» вә с.

Атакиши вә Бабакиши образла рындан бәһс едәркән онларын әмә севәрлијини, мәʼнәви сафлыглары ны нәзәрә чатдырмаға чалышырам

«— Јох, балам, су кәтирмәк и дир, ишсиз дарыхырам, мән өмрү дә бир күн дә олсун ишсиз галм мышам, инди нә едим, залым оғлу нун машыны әлими шикәст еләди атды мәни евин күнчүнә, јохса мә евдә тапмаг оларды?»

Беләликлә, мүсбәт вә мәнфи с рәтләр груплашдырылыр, мүгајис ләр апарылыр, ајры-ајры сурәтл рин сәчијјәси һаггында шакирдл рин билији дәринләшдирилир. Әс рин тәһлили үзәриндә апарыл ишләр баша чатдыгдан сонра ш кирдләр әсәрин идејасыны асанлы ла баша дүшүрләр. Онлар дә едирләр ки, Севил гәләбә газанды. О, әри Балаша, көһнә, мешшан фикирли адамлара галиб кәлди. Севилин гәләбәси сосиализм гурулушунун тәнтәнәсидир. Галиб кәлән јалныз Севил дејил, ону бу гәләбәјә руһландыран Коммунист Партијасыдыр.

Пјесин тәдрисинә ајрылмыш дөрдүнчү саатда дәрс бүтүнлүклә әсәрин бәдии тәһлилинә һәср едилир. Мән бу дәрсдә иш просесиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы, ахтарышлар апармасы үчүн онларын гаршысында чидди суаллар гојмаға наил олурам.

Әсәрин бәдии тәһлили просесиндә шакирдләрә изаһ едирәм ки, көркәмли драматург «Севил» пјесиндә Азәрбајчан гадынларынын кечирдији фачиәли һәјаты, феодал-патриархал мүнасибәтләрини өзүндә јашадан капитализм гурулушунун ејбәчәр маһијјәтини тәнгид етмәји, сосиализм гурулушунун гадына бәхш етдији азадлығы сосиалист ингилабынын вәзифәләри бахымындан һәлл етмәји, јени совет аиләсинин формалашмасыны садәчә олараг көстәрмәји гаршыја мәгсәд гојмамышдыр. Ч. Чаббарлы бәдии тәсвир васитәләриндән, дилдән кениш истифадә едәрәк, көзәл бәдии әсәр јаратмышдыр. Сәнәткарлыг чәһәтиндән «Севил» пјеси сон дәрәчә гијмәтлидир.

Пјесдә драматургун бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән бәһс едир вә шакирдләрин диггәтини әсәрдәки ајры-ајры епизодлара, ифадәләрә чәлб едирәм. Шакирдләрин ашағы синифләрдә драматик әсәрләр һаггында әлдә етдикләри биликләри јада салыр вә програм үзрә тәләб олунан әдәбијјат нәзәријјәси һаггында онлара билик верирәм.

Әсәрдәки ајры-ајры образлар һаггында там тәсәввүр әлдә етдикләри, әсәрин мәзмунуну дүзкүн гаврадыглары үчүн шакирдләр пјесдә конфликтин кимләр арасында олдуғуну чох асанлыгла изаһ едә билирләр.

Әсәрин композисијасы вә сүжети һаггында да шакирдләр мүвафиг мәʼлуматлар әлдә едирләр ки, бу да дәрсликдә верилән материалын асанлыгла гавранылмасына сәбәб олур.

●

ФЕʼЛИН ТӘДРИСИНДӘ СИНОНИМИКА ҮЗРӘ ИШЛӘРИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Бајрамәли АСЛАНОВ
Лерик рајону, Анзолу кәнд мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим

Азәрбајчан дилинин нитг һиссәләри системиндә феʼл зәнкин лексик-семантик хүсусијјәтләринә вә мүхтәлиф грамматик әламәтләринә көрә әһәмијјәтли јер тутур. Дилдә исимләрдән сонра ән чох ишләнән нитг һиссәси феʼлдир. «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә (Бакы, 1975) верилмиш 59908 сөзүн 8372-си (13,98 фаизи) феʼлдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин лүғәтдә мүасир Азәрбајчан дилиндә олан бүтүн садә вә дүзәлтмә феʼлләр әһатә олунмамыш, мүрәккәб феʼлләр исә һеч верилмәмишдир. Феʼлләр Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә кениш јер тутдуғуна көрә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә бу нитг һиссәси бөјүк рол ојнајыр.

Феʼлләрин зәнкин лексик-семантик хүсусијјәтләриндән ән башлычасы онларын синонимлијидир. Азәрбајчан дилиндә чохлу синоним феʼл вардыр. Синонимләрин әсас фәргләндиричи хүсусијјәти онларын ејни анлајыша аид олмасыдыр. Бу, онларын үмуми чәһәтидир. Ејни

Сканировано с CamScanner

заманда синонимләрин өзүнәмәхсус чаларлығыны көстәрән хүсуси чәһәти дә вардыр. Јә'ни үслуби рәнкарәнклијә малик олан синонимләр бүтүнлүкдә чүмлә дахилиндә бир-бирини әвәз едә билмирләр. Мәсәлән, **кетмәк** вә **јеримәк** сөзләри синонимдир.

Таһир тәпәјә догру кедирди чүмләсиндә «кетмәк» фе'лини «јеримәк»лә әвәз етмәк олур. **Гатар Астараја кедирди** чүмләсиндә исә бу чүр әвәзләнмә мүмкүн дејил.

Синонимләрин үслуби рәнкарәнклији онларын дилдә кениш шәкилдә фәалијјәт көстәрмәсинә сәбәб олур.

Синонимләр кәмијјәтчә дә мүхтәлиф олур. Онлар ики, үч вә даһа артыг сөздән ибарәт ола билир. Мәсәлән: **отурмаг — әјләшмәк, учмаг — пәрвазланмаг — ганадланмаг, утанмаг — чәкинмәк — гызармаг — һәја етмәк — пәрт олмаг** вә с.

Бир-бирилә синоним олан сөзләр синонимләр чәркәси әмәлә кәтирир. Бу чәркәјә дахил олан сөзләрдән бири дилдә ишләнмә даирәсинә көрә әсас рол ојнајыр, дикәр сөзләр исә онун әтрафында груплашыр. Әсас сөзүн мә'насы о бириләр үчүн характерик олур.

Синоним фе'лләр дилдә, әсасән, ики чүр ишләнир: тәк вә садалама јолу илә. Һәр һансы мәфһумла әлагәдар олан синоним сөзләр чүмләдә тәк ишләнир. Мәсәлән: «Тојлардакы шәнликлә фәрәһи севимли күнләримдә хатырлајырам. Јаслардакы ағылары кәдәрли, гәмли чағларымда јада салырам» (Ә. Вәлијев). Бу мисалдакы **хатырламаг, јада салмаг** фе'лләри синонимдир. Һәмин сөзләрдән һәр бири ајры-ајры чүмләләрдә ишләнәрәк мәтн дахилиндә јерсиз тәкрарламанын гаршысыны алмыш, јексәнәглији арадан галдырмышдыр.

Мүәјјән һәрәкәтлә әлагәдар олан синонимләр садаланараг мә'нанын даһа дәгиг вә гүввәтли ифадәсинә хидмәт едир. Мәсәлән:

Чанына кечдикчә одун истиси,
Голлары **тәрпәнир, гымылданырды.**

(С. Вурғун)

Азәрбајчан дилиндәки бир сыра синоним фе'лләр ифадә етдикләри мүхтәлиф мә'наларла бағлы олараг, ејни заманда синоним чәркәләр әмәлә кәтирир. Мәсәлән, **јетишмәк — дәјмәк, јетишмәк — чатмаг, дөнмәк — гајытмаг, дөнмәк — доланмаг — һәрләнмәк — дөврә вурмаг** вә с.

Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја вахтилә дилин тәдриси мәсәләләриндән бәһс едәрәк јазмышдыр: «Дил өјрәтмәк үчүн ушағы һазыркы һалда нә марагландырдығыны билмәк лазымдыр. Она көмәк етмәк лазымдыр ки, о өз ушаг һиссләрини вә фикирләрини ифадә етмәји өјрәнсин. Кет-кедә ушаглары сөзләрин мә'на тәһлили илә таныш етмәк лазымдыр... синонимләрин тәһлили дилдәки ән кичик чалары тутмаға көмәк едир». Н. К Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, I һиссә, Бакы, 1966, сәһ. 284.)

Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын артырылмасында мүстәсна әһәмијјәтә малик олан синоним фе'ллардән фикри даһа **тә'сирли, дәгиг,** ән инчә чәһәтләри илә **вермәк** үчүн истифадә едилир. Бунлар нитгдә ејни сөзүн тез-тез тәкрарланмасынын гаршысыны алыр. Синонимләрин мә'на чаларлығы, үслуби рәнкарәнклији мәтн дахилиндә мејдана чыхыр. Она көрә дә синоним фе'лләр үзәриндә иш апараркән, мүшаһидә материалы кими, ән чох синонимләрлә зәнкин мәтнләрин сечилмәси әһәмијјәтлидир.

Дәрслик әвәзедилмәз тә'лим васитәсидир. Мүәллим күндәлик ишиндә ән чох она архаланыр, шакирд исә елмин әсасларыны дәрсликдән өјрәнир. Бир дамла су күзкүдә әкс олундуғу кими, тә'лим материалы да дәрсликдә әкс олунур. Мөвчуд Азәрбајчан дили дәрсликләриндә фе'лин тәдриси илә әлагәдар синонимләр үзәриндә ишә аз јер верилмишдир. 4-чү синиф дәрслијиндә «Фе'л» бәһси илә әлагәдар 75 чалышма вә бир нечә мүшаһидә материалы вар. Чалышмалардан јалныз үчү (463, 464, 465) синонимликлә бағлыдыр. Јахшы оларды ки, ајры-ајры мөвзуларын изаһы просесиндә бу ишә диггәт јетириләјди.

5-чи синфин дәрслијиндә «Фе'л» бәһсинә аид верилмиш 31 чалышманын ичәрисиндә синонимликлә бағлы оланы јохдур. Һалбуки башга нитг һиссәләриндән вә фе'лләрдән дүзәлән фе'лләрә аид синонимликлә бағлы мараглы вә рәнкарәнк чалышмалар системи јаратмаг оларды. 6-чы синиф дәрслијиндә фе'лин тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формаларына аид 168 чалышма вардыр. Онлардан јалныз бири (168) синонимликлә әлагәдардыр. Бу фактлар көстәрир ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырмаг үчүн дәрсликләрдә синонимика үзрә чалышмалар әсасында шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк имканлары чох аздыр. Буна көрә дә мән өз иш системимдә һәмин кәсири нәзәрә алмаға хүсуси диггәт јетирирәм; ејни мәгсәд үчүн тәртиб етдијим чалышмалардан истифадә едирәм. Синоним фе'лләр үзәриндә апарылан ишләр системли шәкилдә олмалыдыр. Бунун үчүн сечилмиш чалышмалар бир-бирини тамамламалыдыр. Мән фе'лин тәдриси илә әлагәдар чалышмаларда ашағыдакы тәләбләри әсас тутурам:

1) верилмиш сөзләр ичәрисиндән синонимләри сечиб груплашдырмаг; 2) верилмиш фе'лләрә синонимләр тапмаг; 3) верилмиш мәтндә синоним фе'лләрин алтындан хәтт чәкмәк; 4) чүмләдәки садә фе'ли онун синоними олан дүзәлтмә сөзлә әвәз етмәк; 5) чүмләдәки дүзәлтмә фе'ли онун синоними олан садә сөзлә әвәз етмәк; 6) чүмләдәки садә вә дүзәлтмә фе'лләри онларын синоними олан мүрәккәб сөзләрлә әвәз етмәк; 7) чүмләдәки мүрәккәб фе'ли онун мә'насына јахын олан башга сөзлә әвәз етмәк; 8) верилмиш чүмләләрин мәзмунуна ујғун олараг синонимләр чәркәсиндән мүнасиб оланларыны сечиб нөгтәләрин јеринә артырмаг вә с.

Инди исә «фе'л» бәһсинә аид бә'зи мөвзуларын тәдрисиндә синонимләр үзәриндә ишин тәшкили саһәсиндәки тәчрүбәмдән бә'зи нүмунәләр кәтирмәјә чалышачағам.

Фе'лин башланғыч формасы олан мәсдәрин өјрәнилмәси заманы шакирдләрә ашағыдакы чалышманы тәгдим едирәм:

Верилмиш мәсдәрләр ичәрисиндән синонимләри сечиб груплашдырын:

Демәк, ишләмәк, учмаг, данышмаг, чалышмаг, ганадланмаг, кәзмәк, сөјләмәк, зәһмәт чәкмәк, пәрвазланмаг, нағыл етмәк, арамаг.

Бу чалышмада гаршыја гојулан әсас мәгсәд јени лексемләр васитәсилә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны кенишләндирмәкдир. Мәсәлән, ејни синоним чәркәјә дахил олан **кәзмәк** вә **ахтармаг** сөзләри шакирдләрә јахшы танышдыр, лакин **арамаг** сөзүнү онлар билмирләр. Мәһз һәмин сөзләр васитәсилә **арамаг** сөзү дә онларын нитгинә дахил олур.

Һәмин мөвзунун тәдрисиндә истифадә етдијим дикәр чалышманын тәләби беләдир:

Ашағыдакы фе'лләрин синонимләрини тапыб гаршысында јазын:

Јубанмаг, динләмәк, јығмаг, отурмаг, хатырламаг, саралмаг, һазырламаг.

Бу чалышма әввәлкинә нисбәтән чәтин вә јарадычыдыр. Чүнки шакирд бир анлыға дүшүнүр, лүғәт еһтијатындакы сөзләрлә чалышмадакы сөзләри мүгајисә едир вә онлара јахын мә'налы сөзләр тапыр. Дүздүр, шакирдләр әксәр һалларда һәмин сөзләрин синонимләр чәркәсини бүтөвлүкдә тапа билмирләр. Лакин онларда јени сөз тапмаг мејли күчләнир.

Башга нитг һиссәләриндән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрин тәдрисиндә шакирдләрә нәзәри мә'лумат верилдикдән сонра онлары ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдирәм:

Верилмиш чүмләләрдә дүзәлтмә фе'лләри онларын синонимләри олан садә сөзләрлә әвәз едиб көчүрүн.

1. Тејмур сәһәр тездән ајаға галхыб узун-узады фикирләшди. **(Һ. Сејидбәјли.)** 2. Уғурлу чајханаја, чајчынын јанына јолланды. **(Ә. Јусифоғлу.)** 3. Тонгал сүд кими ағ, тәмиз түстү бураханаг, ичи бош ағачын лү-

ләси илә јухары милләнирди. **(Ә. Јусифоғлу.)** 4. Бәнөвшә, занбаг вә чијәләклә долу олан чәмән дизә гәдәр һаваланмышды. **(Ә. Јусифоғлу.)** 5. Елә бу заман лејләкләрдән бири јуваја тәрәф ганадланды. **(Ә. Јусифоғлу.)** 6. О, дағлара тәрәф бојланды. **(Ә. Јусифоғлу.)** 7. Сәмәд арамла јохошу дикләнди. **(С. Әһмәдов.)**

Чалышмада ушаглар онлара аз таныш олан јени сөзләрлә растлашырлар. Уғурлу чәһәт будур ки, шакирдләр **милләнмәк, һаваланмаг, дикләнмәк** сөзләринин мә'наларыны онларын мәтни синонимләри васитәсилә даһа јахшы дәрк едирләр. Ахы синонимләрин үслуби рәнкарәнклији мәтн дилиндә өзүнү даһа ајдын көстәрир. **һаваланмаг** сөзүнүн лексик синонимләри **сәфеһләшмәк, дәлилик етмәк, ағлыны итирмәк** олдуғу һалда, верилмиш чүмләдә (4-чү чүмләдә) **галхмаг** сөзүдүр.

Бәдии дил нүмунәләриндә дилин рәнкарәнклији, әлванлығы ахычылығы өзүнү там шәкилдә тәчәссүм етдирир. Она көрә дә ајры-ајры јазычыларын әсәрләриндән сечилмиш мәтн вә чүмләләр үзәриндә системли иш шакирдләрин лүғәт еһтијатынын артмасына бөјүк көмәк көстәрир. Башга нитг һиссәләриндән дүзәлмиш фе'лләрин тәдрисиндә ашағыдакы типли чалышмалардан да истифадә едирәм:

Верилмиш чүмләләри охујун, исимдән дүзәлән фе'лләри көчүрүн:

1. Ағачларын һәндәвәриндә, колкосун далдасында аддымбашы көбәлək папагланмышды. **(С. Әһмәдов.)** 2. Тәзә кәләнләр стул тапыб бирбиринин јанына пәрчимләнирди. **(И. Мәликзадә.)** 3. Сара гојунун гијмәти барәдә чобанла өзү данышды, јоллашдылар. **(С. Әһмәдов).** 4. Рүбаба ијнәни саплајырды, әл сахлады. **(һ. Аббасзадә.)** 5. Мүслүм гонаг отағынын гапысыны ичәридән чәфтәләди, пәнчәрәнин пәрдәсини салды, узаныб јатаға дирсәкләнди. **(Ә. Јусифоғлу.)**

Дүздүр, бу чалышмада синонимләрин ады чәкилмир. Лакин шакирдләр онлара бәлли олан бир сыра сөзләрин мәтни синонимләри илә таныш олурлар. Верилмиш чүмләләрдә **битмәк, чыхмаг** сөзләринин јеринә ишләнмиш **папагланмаг, отурмағын** јеринә ишләнмиш **пәрчимләнмәк, разылыға кәлмәјин** јеринә ишләнмиш **јоллашмаг** вә с. сөзләрин мә'насы мәтн дахилиндә шакирдләрә јахшы ајдын олур вә һәм дә онлар, нечә дејәрләр, јени бир шеј өјрәнирләр.

Дил тә'лиминдә мүгајисәнин әһәмијјәти барәдә профессор Б. Әһмәдов јазыр: «Мүгајисә васитәсилә биз дил һадисәләри арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри үзә чыхарыб, беләликлә дә материалын даһа шүурлу шәкилдә мәнимсәнилмәсинә наил ола биләрик.» («Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары, принсипләри вә методлары», «Маариф» нәшријјаты, 1974, сәһ. 99.)

Мүрәккәб фе'лләрин тәдриси заманы онлары дикәр нитг һиссәләри, мәсәлән, исимлә мүгајисә етмәк фајдалыдыр. Чүнки мүрәккәб фе'лләр бир сыра хүсусијјәтләри илә дикәр мүрәккәб нитг һиссәләриндән фәргләнир. Мүрәккәб исимләр битишик вә дефислә јазылдыглары һалда, мүрәккәб фе'лләр, әсасән, ајры јазылыр. Мүрәккәб исимләри садә вә дүзәлтмә исимләрлә әвәз етмәк мүмкүн дејил, мүрәккәб фе'лләрин әксәријјәтини исә онларын синонимләри олан садә вә дүзәлтмә фе'лләрлә әвәз етмәк олур. Бу хүсусијјәт фе'лләрин үслуби имканларынын кенишлијини көстәрир. Тәдрис просесиндә бу чәһәтин нәзәрә алынмасы нәтичәсиндә мүгајисә јолу илә шакирдләр мүрәккәб фе'лләри јахшы дәрк едирләр. Тәчрүбәмдән мүәјјән етмишәм ки, мүрәккәб фе'лләри онларын синонимләри олан садә вә дүзәлтмә сөзләрлә вә әксинә, садә вә дүзәлтмә фе'лләри онларын синонимләри олан мүрәккәб фе'лләрлә әвәз етмәјә аид чалышмалардан истифадә етдикдә сөзүн гурулушу илә әлагәдар грамматик анлајышлар шакирдләрдә даһа мөһкәм формалашыр вә ејни заманда онларын лүғәт еһтијаты даһа зәнкинләшир. Ашағыдакы чалышмаја диггәт јетирәк:

Верилмиш чүмләләри охујун, мүрәккәб фе'лләри көчүрүн, һәр бир фе'лин гаршысында онун синонимләрини јазын.

1. Дүзү будур ки, Сәмајәнин әмиси оғлу Нүсрәтә гушу гонмурду. **(Ә. Вәлијев.)** 2. Бу мәчбури дајаначагдан сонра дүз дүшәркәјәчән кәлмә кәсмәдиләр. **(К. Марков.)** 3. Ајын парлаг ишығы тајганы нура гәрг етмишди. **(К. Марков.)** 4. Гар үстүндә бир нечә даирә вә гырыг-гырыг хәтләр пејда олду. **(К. Марков.)** 5. Дәниз тәдричән арам олду. **(һ. Аббасзадә.)** 6. Рүбабанын долухсундуғуну көрән гонаглар пәрт олдулар. **(һ. Аббасзадә.)** 7. һәмид сәһәр еркән дурмаға адәт eләмишди. **(һ. Аббасзадә.)** 8. Гачај башыны галдырды, гашларынын ичиндә итмиш көзләриндән ики дамла јаш ахыб, үзүнүн гырышында бәнд алды. **(Ә. Јусифоғлу.)** 9. Август ајы гапыны кәсди. **(М. Әлијев.)** 10. Гызлар онлара тәрәф кәлән адамлары көрүб әл сахладылар. **(М. Әлијев.)** 11. Владимир Сквортсов әтрафына нәзәр салды. **(һ. Сејидбәјли.)** 12. Бирдән Тејмур ајаг сахлады. **(һ. Сејидбәјли.)**

Нүмунә: гушу гонмурду — истәмирди — севмирди.

һәмин мөвзунун тәдрисиндә истифадә етдијим дикәр чалышма әввәлкиндән фәрглидир. Бурада шакирдләрдән тәләб олунур ки, садә вә дүзәлтмә фе'лләри онларын синонимләри олан мүрәккәб сөзләрлә әвәз етсинләр.

Ашағыдакы чүмләләрдә гара һәрфләрлә верилмиш сөзләри онларын синонимләри олан мүрәккәб фе'лләрлә әвәз едиб көчүрүн.

1. Мәммәд тәләм-тәләсик јемәкләри јејиб, чај ичәндән сонра јавашча **әкилди.** **(Ә. Вәлијев.)** 2. Рүстәм киши Сәкинә илә отуз ил әввәл **евләнмишди.** **(М. Ибраһимов.)** 3. Хәндан Нәзакәтин гучағында **кечинди.** **(Ә. Јусифоғлу.)** 4. Бундан сонра гызлар бир-бир кәлиб Сәмәндәрлә **көрүшдүләр.** **(М. Әлијев.)** 5. һәмид бу анларда Галина Ивановнаја бахыб, анасы Рүбабаны хатырлајырды. **(һ. Аббасзадә.)**

Истифадә үчүн сөзләр: аилә гурмаг, јадына салмаг, арадан чыхмаг, әл тутмаг, вәфат етмәк.

һәр ики чалышма васитәсилә шакирдләр мүрәккәб фе'лләрин әсас хүсусијјәтләрини, јә'ни һәм онларын ајры јазылмасыны, һәм дә садә вә дүзәлтмә фе'лләрлә әвәз олуна билмәләрини өјрәнирләр.

Фе'лдән дүзәлән фе'лләрин, тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрин, тәсдиг вә инкар фе'лләринин, фе'л формаларынын тәдрисиндә дә һәр бир мөвзунун вердији имканы нәзәрә алмагла синонимликлә әлагәдар ишләр апарырам.

Нәтичә олараг ашағыдакылары гејд етмәк истәрдим:

а) фе'лин тәдрисиндә синонимика үзрә апарылан ишләр һәмин нитг һиссәси үзрә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјин мүһүм васитәсидир; б) бу, ејни заманда шакирдләрдә дили өјрәнмәјә мараг һиссини гүввәтләндирир, онларда үслуби вә орфографик вәрдишләрин формалашмасыны интенсивләшдирмәјә гүввәтли тә'сир көстәрир.

●

МҮӘЛЛИМЛӘРИМИЗИН ИШ ТӘЧРҮБӘЛӘРИНДӘН СӘТИРЛӘР

Бөјүмәкдә олан нәслин тә'лим-тәрбијәси, һәртәрәфли формалашмасы иши партија вә һөкумәтимизин даим диггәт мәркәзиндәдир. Сов.ИКП МК-нын үмумхалг мүзакирәсинә бурахдығы «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри» лајиһәси дә бу диггәтин тәзаһүрүдүр. Мәктәб ислаһаты кәнч нәслин тә'лим-тәрби-

Сканировано с CamScanner

јәсини вә әмәјә һазырлығынын тәкмилләшдирилмәсини мүһүм вәзифә кими гаршыја гојмушдур.

Редаксијамызын почтуна дахил олан мәгаләләрин бир чохунда шакирдләрин әмәк тәрбијәсинин јени тәшкили мәсәләләриндән бәһс олунур. Һәмин мөвзуда јазылан мәгаләләр көстәрир ки, мүәллимләримиз Сов.ИКП МК-нын ијун (1983-чү ил) пленумунун материалларында көстәрилдији кими, фајдалы әмәјә вәрдиш вә мәһәббәти мәктәблијә ашыламаг хәттини мөһкәм јеритмәк үчүн хүсуси сә'ј көстәрирләр.

Јевлах рајонундан Не'мәтабад кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Ајбәниз Гәнбәрова** јазыр ки, әмәјин чәмијјәтимиздә тутдуғу шәрәфли јери, әмәк адамларына верилән јүксәк гијмәти шакирдләрә бәдии әсәрләрдәки образлар васитәсилә изаһ етмәк даһа јахшы сәмәрә верир.

Степанакерт шәһәриндәки 6 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Салман Кәримов** да әдәбијјат дәрсләриндә јенијетмәләрин әмәк тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирир. О, «Әдәбијјатын тәдрисиндә тә'лимин әмәклә әлагәләндирилмәси тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә гејд едир ки, бәдии әдәбијјатдан кәтирилән нүмунәләрлә шакирдләрдә ичтимаи-фајдалы әмәјә садәчә мараг ојатмыр, әмәјин инсан һәјатындакы ролуну шүурлу сурәтдә онлара ашылајыр.

Ичтимаи-фајдалы әмәји илә јүксәлән, халгын дәрин мәһәббәтини газанан әмәк баһадырларынын һәјаты илә әдәбијјатымызда таныш олан шакирдләрдә һәлә парта архасында мүхтәлиф пешәләрә мараг јараныр.

Күрчүстан ССР-ин Марнеули рајонундакы 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Мајга Әлијева**, Ағдаш рајонундакы Јухары Ләки кәнд мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим **Еминә Һачыјева**, Ағчабәди рајону Үзејиркәнд орта мәктәбинин мүәллими **Әдаләт Һүсејнов** вә Губадлы рајону Фәрчан кәнд орта мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим **Севи Севдималыјев** јолдашлар шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси, онларда фәал һәјат мөвгејини формалашдырылмасы саһәсиндәки иш тәчрүбәләриндән јазараг билдирирләр ки, мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгеји руһунда тәрбијә едилмәсиндә илк нөвбәдә онларын дүзлүк вә доғручулуг, мә'нәви сағламлыг, ичтимаи вә шәхси һәјатда тәвазөкар олмаг руһунда тәрбијә едилмәсинә диггәт јетирирләр. Белә әхлаги кејфијјәтләри өз шакирдләринә ашылајан мүәллимләр бәдии әдәбијјатын имканларындан истифадә едирләр.

Бакыдакы 57 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Салатын Нәсибова** в. мәгаләсини «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрдә мүстәгиллијин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән» адландырмышдыр. О, өјрәдилән әсәрдә әввәлчә тәсвир олунан һадисәләрә гаршы шакирдләрин мүнасибәтләрини мүәјјән етмәклә әлагәдар онларын гаршысында мүәјјән суаллар гојур. («Өз фикрини де», «Бәс сән нә едәрдин?», «Нә үчүн», һансы кејфијјәтинә көрә?» вә с.) в онлары мүстәгил мүһакимәјә чә... едир.

Бакыдакы 39 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Натигә Рүстәмова** «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш Кәвакиб» әсәри реалист нәсрин нүмунәси кими», 105 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Саһиб Гочајев** «Дәрс... екранын имканлары»ндан бәһс едән мәгаләләриндә, Губа рајону Афурча кәнд мәктәбинин мүәллими **Над... Һәдијәјев** «Артыг адамлар»ын тә... лилиндә фәндахили әлагә», Ләнкәран рајону Сијавар кәнд мәктәбинин мүәллими **Мирһүсејн Аббасов** «М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасынын тәдриси» адлы мәгаләләриндә тәдрис просесиндә ... точкалардан, техники васитәләрдән истифадә методларындан бәһс едирләр.

Ордубад шәһәр 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими, Нахчыван МССР-нин әмәкдар мүәллими **Нәриман Бағыров** мәгаләсиндә «Кизли Бакы» романынын тәдриси илә әлагәдар јазыр ки, шакирдләри илк нөвбәдә романын мәзмуну илә таныш едир, әсәр бүтөвлүкдә охундугдан сонра әлдә етдикләри мә'луматлары, мүхтәлиф суаллар васитәсилә газандыглары биликләри системә салыр. Икинчи саатда әсәрин мәзмуну үзәриндә иши М. С. Ордубадинин ев-музејиндә давам етдирир. Бурада «Кизли Бакы»нын јазылышы илә әлагәдар јазычынын мүшаһидәләринә аид гејдләр, фәһләләрин кизли јығынчагларына аид мүхтәлиф шәкилләр, «Нина» мәтбәәси илә бағлы материалларла шакирдләр әјани таныш олурлар. Романын мәзмуну үзәриндә апарылан иш баша чатдыгдан сонра нөвбәти дәрс әсәрин тәһлилинә һәср олунур.

Шакирдләр шүурлу сурәтдә дәрк едирләр ки, әсәрин әсас идејасы Бакы пролетариатынын азадлыг мүбаризәсидир. Онлар әсәрдәки ајры-ајры образларын, һадисәләрин сијаси маһијјәтини дүзкүн гијмәтләндирир вә бу нәтичәјә кәлирләр ки, Бакы пролетариаты Үмумрусија фәһлә һәрәкатынын тарихинә өзүнүн шанлы сәһифәсини јазмышдыр.

Күрдәмир шәһәр 11 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Әлиса Исајев** әдәбијјат дәрсләринин шакирдләрин јашадығы јерин тарихи илә әлагәләндирилмәси саһәсиндә әлдә етдији наилијјәтләр барәдә, бәдии әсәрләрдә тәсвир едилән һадисәләрин шакирд микромүһити илә әлагәләндирилмәси тәчрүбәсиндән бәһс едир. Әлиса мүәллим көстәрир ки, дәрсин бу чүр тәшкили шакирдин јашадығы доғма рајона мәһәббәтини артырыр, өјрәнилән мөвзуја марағыны кенишләндирир. Буна наил олмаг үчүн о, јерли шәраитин имканларыны әввәлчәдән өјрәнир вә тәсвир олунан материалын нечә әлагәләндирилмәсини планлашдырыр. Бу, шакирдләрин һәмин план әсасында һадисә вә фактлары топламасы, сечмәси вә мөвзу илә әлагәләндирмәсинә кениш имкан верир.

Земфира ПОЛАДОВА

ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАР

Фразеоложи бирләшмәләрә аид чалышма нүмунәләри

1. Верилмиш фразеоложи бирләшмәләри бир сөзлә әвәз едиб јазын.

баш сындырмаг —
өзүндән чыхмаг —
јола **дүшмәк** —
әлдән салмаг —
үрәјинә даммаг —
чин атына минмәк —
јорған-дөшәјә дүшмәк —
әлдән **дүшмәк** —
сөзү бир јерә гојмаг —
үрәјинә тохунмаг —

2. Верилмиш сөзләрә ашағыдакы бирләшмәләрдән һансылар синоним ола биләр?

Сөзләр: әсәбиләшмәк, күлүмсәмәк, тамаһсыланмаг, ағламаг, арзуламаг, шадланмаг, күсдүрмәк, тәәччүбләнмәк, ловғаланмаг, әзизләмәк.

Фразеоложи бирләшмәләр: назыны чәкмәк, гәлбинә тохунмаг, мат галмаг, үрәји истәмәк, кефи көкәлмәк, додағы гачмаг, өзүндән чыхмаг, тамаһы дүшмәк, көзүнүн горасыны сыхмаг, мәнәм-мәнәм демәк.

3. Һәр үчүндән һансылар бир-биринә синонимдир?

1) Бир дәри, бир сүмүк; ачығы кәлмәк; зәһләси кетмәк.

2) Ағзынын сују ахмаг, тамаһы дүшмәк, гулаг асмаг.

3) Көзүнә јуху кетмәмәк, јухусу кәлмәмәк, нәзәрдән кечирмәк.

4) Гәһгәһә чәкмәк, јола дүшмәк, ағзы гулағынын дибинә кетмәк.

5) Сөз вермәк, үрәји јанмаг, јазығы кәлмәк.

4. Фразеоложи бирләшмәләрдән бир гисминин формалашмасында **көз** сөзү апарычы рол ојнајыр. Мәсәлән: **көзү дүшмәк, көзү горхмаг** вә с. Белә фразеоложи бирләшмәләрә аид әлавә мисаллар сөјләјин.

5. Верилмиш чүмләләрин грамматик әсасыны тапын, сонра хәбәрләри мүвафиг фразеоложи бирләшмә-

Сканировано с CamScanner

ләрлә әвәз едиб јазын. Баш үзвләрин алтындан хәтт чәкин.

1) Лејтенант лиман рәисинин сөзләриндән бәрк горхду. 2) Бу һадисәдән сонра забит јаман әсәбиләшмишди. 3) Рәһимбәј гардашы оғлу Мәшәдини севмир. 4) Бу мәнзәрәни көрән Ариф тәәччүбләнди. 5) Анасынын сөзләринә дингәтлә гулаг асан Әләкбәр чох севинди.

Истифадә етмәк үчүн фразеоложи бирләшмәләр: үрәји гопду, үрәји дүшдү, үрәји гырылыб ајағынын алтына дүшдү, үрәји хырп еләди, үрәји ағзына кәлди, күркүнә бирә дүшдү; ганы гаралды, дишн бағырсағыны кәсирди; көрән көзү јохдур, зәһләси кедир; ағзы ачыла галды, маты-гуту гуруду, әл-ајағы јердән үзүлдү; чичәји чыртлады.

6. Чүмләләри синтактик тәһлил един (фразеоложи бирләшмәләрин бүтөвлүкдә бир чүмлә үзвү олдуғуну нәзәрә алын).

1) Бирдән рәссамын јадына плашынын чибинә гојдуғу рәнкли карандашлар дүшдү. (Т. Маһмуд.) 2) Гачырмајын Күрү көздән. (С. Вурғун.) Бу фикирләр Зәрникары дәһшәтә кәтирди. (И. Шыхлы.) 4) Су дашымаг үчүн она әлдән дүшмүш јабы вермишдиләр. (И. С. Туркенев.) 5) Кәклији көрәндә түлкүнүн ағзынын сују ахды. («Азәрбајчан нағыллары».) 6)Һәмид кичи ушагларыны бир гарны ач, бир гарны тох доландырырды. (Һ. Аббасзадә.) 7) Сәадәт көзүнү шәһәрдән кәлән јола дикмишди. 8) Кәтирдији хәбәрә көрә муштулуг кечир көнлүндән. (Вагиф Нәсиб.) 9) Исрафилин үрәји бу гадынын һалына јанды. 10) Камал ағлы бир шеј кәсән күндән зәһмәтә алышмышды.

7. Верилмиш чүмләләрин һәр бириндә бир фразеоложи бирләшмә ишләнмишдир. Һәмин бирләшмәләрин тәрәфләри чүмләләрдә бир-бириндән ајры дүшмүшдүр. Онлары тапыб көстәрин.

1) Баһарын көзү отларын арасында бир шејә саташды. (М. Чәлал.) 2) Бу гадыны көрәндә јадыма нәдәнсә бир һејкәл дүшүр. (Ч. Әлибәјов.) 3) Зәрнишанын үмиди јалныз бир шејә кәлирди. (Х. Һасилова.) 4) Бу әһвалат јадыма күчлә кәлир. 5) Јадыма јенә дә сән дүшүбсән бу ахшам. (В. Һүсејнова.) 6)Дејәсән, үрәјинә нә исә даммышды. (И. Шыхлы.) 7) Көзүмә һеч кәс дәјмир. (И. Гасымов.) 8) Вәлинин көзү дәјирмандан горхмушду. («Азәрбајчан нағыллары».) 9) Боздар деди ки, көнлүмә түлкү әти дүшүб. («Азәрбајчан нағыллары».) 10) Бирдән ананын көзләри ичәри кирән почталјона саташды.

8. Верилмиш чүмләләрдәки фразеоложи бирләшмәләри тапыб мә'наларыны изаһ етмәјә чалышын.

1) Уста, дүзү, Вејсәл Кәнкәрли мәним үрәјимә јатмыр. (Ә. Вәлијев.) 2) Анчаг бизим бурда данышдыгларымызы, көрүшдүјүмүзү кәрәк нә дил билсин, нә додаг. (И. Шыхлы.) 3) Кәрәк о мусиги тәблиғ олунсун ки, о, адамын гол-ганадыны сындырмыр. 4) Хәстәнин бу һәрәкәтиндән сонра икн һәкимин сөзү чәп кәлди. (Ә. Јусифоғлу.) 5) Иса булағында маһны ешитмәк үчүн бурнумун учу көјнәјир. (М. Һүсејн.) 6) Профессор тибб институтуна тәсадүфән дүшмүш тәләбәләри севмәзди, онлары һамыдан чох бәркә-боша чәкәрди. (Ә. Јусифоғлу.) 7) Һәмишә мәнәм-мәнәм дејән Сәркарбәјов бу күн тамам дәјишмишди. (Ф. Ағајев.) 8) Бир көз гырпымында јухары гачдым. (С. Саламзадә.) 9) Мән о адамы беш бармағым кими танырам. (М. С. Ордубади.) 10) Мүһарибә Бағдадын гулағынын дибиндә кедирди. (М. С. Ордубади.)

9. Верилмиш сөз бирләшмәләрини әввәл һәгиги мә'нада, сонра фразеоложи бирләшмә кими чүмләләрдә ишләдин.

Нөгтә гојмаг, бурнунун учу көјнәмәк, диз чөкмәк, сырадан чыхмаг.

10. Һәр дөрдүндән бири артыгдыр. Онлар һансылардыр?

1) Гафгаза кәлмәк, инсафа кәлмәк, шәһәрә кәлмәк, мәктәбә кәлмәк;

2) үрәји дүшмәк, үрәјиндән кечирмәк, үрәји јумшалмаг, үрәји дөјүнмәк;

3) көздән дүшмәк, сөзү јерә дүшмәк, пилләкәндән дүшмәк, баша дүшмәк,

4) дил-ағыз етмәк, дилә тутмаг, дил оту јемәк, дил дәрси;

11. Верилмиш фразеоложи бирләшмәләри чүмләләрдә ишләдин.

Көзүм су ичмир; бир дәри, бир сүмүк; үрәји дүшмәк; әлдән дүшмәк; јухусу гачмаг; көз гојмаг; үмидини кәсмәк; ағла кәлмәк; фикрә кетмәк; сөз вермәк.

12. Бә'зән ара сөзләр дә фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олуна билир. Верилмиш чүмләләри охујун, онларда фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунмуш ара сөзләри көстәрин.

1) Бир сөзлә, бу ишдә биз чох еһтијатлы олмалыјыг. 2) Нә башынызы ағрыдым, бүтүн бу ишләр һеч дә асан олмады. 3) Өлкәмизин ишыглы кәләчәјини көрмәк, ким билир, мәнә гисмәт олачагмы? 4) Нә исә, Мәсмәнин јеканә әзиз оғлу һаггында ширин хатирәләри чох иди. 5) Сән демә, талејимә узаг өлкәләрдә јашамаг нәсиб имиш. 6) Кор-кор, көр-көр, сән мәнә пахыллыг едирсән. 7) Сурен, мән өлү, сән дири, бу ишләр белә кетмәз. (М. Чәлал.) 8) Узун сөзүн гысасы, мәним бу ишдән көзүм су ичмир.

13. Верилмиш фразеоложи бирләшмәләрин мәншәчә һансы пешә вә ја сәнәт саһәсилә әлагәдар јарандығыны еһтимал едирсиниз?

Тора дүшмәк, рола кирмәк, кәмиси батмаг, тәлә гурмаг, дон кејдирмәк, дәрисинә саман тәпмәк, ләвбәр салмаг, шәрти шумда кәсмәк, чиловуну чәкмәк, хәмири ајры чүр јоғрулмаг, өз аршыны илә өлчмәк.

14. Верилмиш чүмләләрдә фразеоложи бирләшмәләри тапыб көстәрин. Онларын һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләндијини изаһ един.

1) Әкәр тәләбләримизи јеринә јетирмәсәниз, әлимизи ағдан-гараја вурмајачағыг. 2) Мирзә Чәмил заводда һамыја, һәр шејә көз гојурду. (Ә. Вәлијев.) 3) Әкәр сөзләриндән дөнсәләр, һазырлыг группары ачмаг чәтин олачаг. (И. Шыхлы.) 4) Анчаг Шамхал она күлдән ағыр бир сөз демәди. (И. Шыхлы.) 5) Бу сөзләри ешидән ушаглар күлүшдүләр, гонағын исә бармағыны кәссәјдин, хәбәри олмазды.

15. Нөгтәләрин јеринә фразеоложи бирләшмәләрдән бирини артырыб јазын.

1) . . . узанан дүзләр јашыллыг ичиндә үзүрдү. 2) Биз вахтилә бир мәһәлләдә јашајыб . . . . 3) Тәрбијәчи ана кими һәр көрпәнин ..., ... 4) Адамын, . . ., далда исә . . . шәхсләрә бизим чәмијјәтдә јер јохдур. 5) Камал . . . зәһмәтә алышмышды. (боја-баша чатмаг, көз ишләдикчә, назыны чәкмәк, гајғысына галмаг, үзүнә күлмәк, ајағынын алтыны газымаг, ағлы кәсмәк)

Чимназ ӘЛИЈЕВА,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

●

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУНУН ТӘШКИЛИ ҺАГГЫНДА

Сонаханым ИСАЈЕВА
Бакыдакы 182 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Кәнч нәслин һәртәрәфли инкишаф едиб јетишмәсиндә әдәбијјатын ролу бөјүкдүр. Лакин бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси јалныз дәрслә мәһдудлаша билмәз. Мәһз буна көрә әдәбијјат мүәллими шакирдләрин синифдәнхарич охусуна хүсуси фикир вермәлидир.

Мән шакирдләрдә бәдии әдәбијјата, бәдии әсәри мүстәгил охумаға мараг артырмаг үчүн һәлә IV синифдән башлајараг тез-тез ше'р мүсабигәләри, әдәби кечәләр, јазычыларла, шаирләрлә, республикамызын танынмыш алимләри илә көрүшләр кечирирәм. Ашағы синифләрдә бәдии әдәбијјата мејл јарандыгдан сонра шакирдләр бөјүк марагла бәдии әсәрләри, хүсусән јени јазылан әсәрләри охумаға чәһд көстәрирләр.

Јухары синиф шакирдләри илә охунан әсәрләр һаггында мүсаһибә апараркән онлар: Мүасир кәнчлик нечә олмалыдыр? Онун һәјат мөвгеји, фәалијјәти, давранышы, мә'нәви көзәллији нә илә өлчүлүр? —суалларына чаваб верәркән јазычы вә шаирләримизин јарадычылығындан, о чүмләдән синифдәнхарич охудуглары бәдии әсәрләрдәки гәһрәманларын һәјат јолуну әкс етди-

рән нүмунәләр әсасында долғун ҹаваблар верирләр. Онлар һәмин әсәрләри тәһлил едир вә дүзкүн нәтиҹәләр чыхарырлар.

Азәрбајҹанын халг јазычысы Илјас Әфәндијевин «Көрпүсаланлар», «Сөјүдлү арх», «Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» әсәрләринин мүзакирәси бу бахымдан сон дәрәҹә фајдалы олмушдур. IX-X синиф шакирдләри бу мүзакирәләр заманы әсл инсана хас олан инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик, достлуг вә гардашлыг, мә'нәви камиллик кими хүсусијјәтләрин нәдән ибарәт олдуғуну дәрк едир вә мүсбәт гәһрәманлара бәнзәмәјә сә'ј көстәрирләр.

Әсәрин мүзакирәсини кечирәркән шакирдләр Нуријјә, Мурад, Сәадәт, Ими, Ҹими сурәтләри һаггында өз мүлаһизәләрини билдирир, јери кәлдикҹә онлара тәнгиди мүнасибәт бәсләмәкдән дә чәкинмирләр.

— «Нуријјәни нә үчүн хошлајырсан? Нуријјәдә олан һансы кејфијјәтләри өзүндә көрмәк истәрдин?» суалларына тәхминән ашағыдакы шәкилдә ҹаваблар верилир:

Шакирд Х. — Нуријјә кәнҹ актрисадыр. Өз сәнәтинин вурғунудур. О, кәндә кәләрәк гајғыкеш бир вәтәндаш кими фәалијјәтә башлајыр, кәндлиләрин һәјатыны мәдәнијјәт чырағы илә ишыгландырмаға сә'ј едир. Өмрүндә ата-ана нәвазиши көрмәјән, илыг ана нәфәсинин һәрарәтини дујмајан, ушаг евиндә бөјүмүш бу гызын Вәтән вә халг үчүн дөјүнән бир гәлби вардыр. Нуријјә бөјүк бир арзу илә јашајыр: халга, вәтән өвладларына севинҹ, күлүш, хошбәхтлик бәхш етмәк. О, бу амал уғрунда чалышыр, мүбаризә апарыр. Мән дә онун кими хејирхаһ, вәтәнә вә халга сәдагәтли, нәҹиб бир инсан олмаг истәрдим.

Шакирд К. — Нуријјә сәмими бир инсандыр. Бүтүн көзәл инсанлар кими о да севиб-севилмәји баҹарыр. Онун Мурада бәсләдији мәһәббәт пак вә мүгәддәсдир. О, Мурады үлви бир ешг илә, гәлбинин бүтүн һәрарәти илә севир. Лакин кәндә кәләркән Мурадын евли олдуғуну билиб, илк мәһәббәтини гәлбинин дәринликләриндә дәфн етмәли олур.

Бу атәш ону јандырыб-јахса да, үрәјини дидиб-парчаласа да, дөзүр, вүгарыны, дәјанәтини сахлајыр. Көзәл инсан, алиҹәнаб бир гыз олан Нуријјә дәрк едир ки, башгаларынын хошбәхтлијини әлиндән алмаг бөјүк ҹинајәтдир. Башгасынын бәдбәхтлији үзәриндә гурулан хошбәхтликсә сәадәт дејилдир. Инсан јалныз өзүнү дејил, башгаларыны да јашатмағы, хошбәхт етмәји баҹармалыдыр. Даһи Низаминин дили илә десәк:

«Өзүнү дүнјада шам тәк доландыр,
Өзкәнин ишыјчүн өзүнү јандыр».

Бах будур алиҹәнаблыг, инсанлыг. Мән дә Нуријјә кими көзәл инсан олмаг истәрдим.

Шакирд И. — Мурад халгыны вә вәтәнини дәрин бир мәһәббәтлә севир, колхоз сәдри, лајигли бир вәтәндаш кими кәнд ҹамаатынын сudan корлуг чәкмәсинин гаршысыны алыр. Мин бир әзабла Күнеј гышлагдан Гузеј гышлаға арх чәкдирир. Илләрдән бәри сусузлугдан чадар-чадар олмуш доғма ана торпаға јени һәјат, су үзүнә һәсрәт галан инсанлара севинҹ вә сәадәт бәхш едир. Өзүнүн һүнәри, шүҹаәти, әмәксевәрлији илә Мурад кими инсанлар хошбәхтдирләр. Чүнки онлар инсанлыг ешгилә дөјүнән үрәкләрини мәш'әл едиб халг вә Вәтән јолунда јандырырлар. Онларын һәјат јолу мәним үчүн, бүтүн кәнҹләр үчүн әсл нүмунә мәктәбидир.

«Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» әсәринин охунмасы вә мүзакирәси дә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир. Мүзакирәнин кедишиндә јәгин етдим ки әсәрдәки кәнҹләр—Валеһ, Сарыкөјнәк, Ҹамал, Сәрвәр, Зејнал һәрәкәт вә давранышларында, психолокијасында кәнҹлијә хас олан әхлаги көзәллик, мә'нәви тәмизлик кими кејфијјәтләрлә шакирдләрә мүсбәт тә'сир бағышламышлар. Кимсәсиз, ушаг евиндә бөјүмүш Сарыкөјнәклә Валеһин дахили тәмизлији, ләјагәт вә вүгары шакирдләрин гәлбинә дәрин сирајәт етмишдир.

Шакирдләрин мә'нән зәнкинләшмәсиндә кечирилән диспутларын да әһәмијјәти бөјүк олур. «Хошбәхтлији нәдә көрүрсән?», «Кими әсл көзәл һесаб етмәк олар?» вә с. мөвзуларда диспутларда бәдии әсәрләрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында шакирдләр һәјат, инсанлыг, хошбәхтлик, көзәллик һаггында рә'јләрини билдирир вә көзәл инсанлара охшамаға ҹәһд көстәрирләр.

Әдәбијјат фәннинә марағы артырмаг, јазычыларын һәјат вә фәалијјәтини кениш өјрәнмәк мәгсәдилә екскурсијалардан да истифадә едирик. Шакирдләрин мүтәшәккил гајдада Ҹ. Ҹаббарлынын, С. Вурғунун вә б. ев музејләринә апарылмасы да синифдәнхариҹ охунун сәмәрәлилијинин артырылмасына сәбәб олур.

Мүхтәсәр шәкилдә гејд етдијимиз кими, синифдәнхариҹ охунун бу ҹүр тәшкили һәм шакирдләрин әдәбијјат фәннинә марағыны артырыр, һәм дә онларын мә'нәви тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

●

Нәзәри гејдләр

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН МҮСТӘГИЛ ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

Зәрифә БУДАГОВА
Азәрбајҹан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү,
Әскәр ГУЛИЈЕВ
филолокија елмләри намизәди

Дүнјанын дил хәритәси чох рәнкарәнкдир. Елә дилләр вар ки, онда минләрлә, милјонларла адам данышыр. Елә дилләр дә вар ки, онда тәкҹә бир өлкәнин әһалиси дејил, бир нечә өлкә әһалиси үнсијјәт сахлајыр. Вахтилә дилчиликдә дилин мөвгејини онда данышан әһалинин сајы илә мүәјјән етмәк тәшәббүсләри олмушса да, бу идејанын доғру олмадығы сүбута јетмишдир. Лакин дилләрин тарихи мөвгеји, онлардан истифадә олунмасы мүхтәлиф дөврләрдә спесифик характер дашымышдыр. Бу, һәр шејдән әввәл, һәмин дилдә данышан халгын үмуми мәдәни инкишафы, дикәр тәрәфдән исә әрази илә бағлы олмушдур.

Вахтилә дүнјанын ән кениш јајылмыш дилләриндән олан јунан вә латын дили башга халглар вә дилләр үчүн дә фајдалы олмасына бахмајараг, XIX јүзилликдә өз мөвгејини итирмиш, франсыз дили тарих мејданында ваҹиб дил сајылмаға башламышды. Инди дүнјада мөвҹуд олан 3 миндәк дилдән ән чох јајыланы 13 дил олуб, 65 өлкәнин дөвләт дили кими фәалијјәт көстәрир. Бәллидир ки, 20 өлкәдә испан, 15 өлкәдә инкилис, 13 өлкәдә әрәб, 9 өлкәдә франсыз, 3 өлкәдә алман дилиндән дөвләт дили кими истифадә олунур. Демәли, 60 өлкәни кәзиб долашмаг үчүн 5 дил билмәк кифајәтдир. Мүасир дөврдә бејнәлхалг дил сәвијјәсинә инкилис, испан вә рус дилләри јүксәлмишдир. Рус дили ССРИ-дә јашајан халглар арасында милләтләрарасы үнсијјәт васитәси кими дә шөһрәтләнмишдир.

Доғрудур, тәхминән 20 милјонлуг бир халгын дили олан Азәрбајҹан дили дүнјанын ән кениш јајылмыш дилләри илә рәгабәтә кир-

Сканировано с CamScanner

мәсә дә, өзүнәмәхсус зәнкин вә гәдим тарихи, дүнја дилләри арасында көркәмли мөвгеји олан дилләрдәндир. Буну демәк кифајәт едәр ки, бу јахынларда АБШ-да чап олунмуш «Дүнја дилләри» адлы фундаментал тәдгигат-мә'лумат китабында ән кениш јајылмыш беш јүз дилин (3 мин дилдән) ичәрисиндә Азәрбајчан дили дә вардыр. Һазырда Азәрбајчан дилиндән ССРИ-дә, Иранда, Ирагда, Түркијәдә, Әфганыстанда вә б. өлкәләрдә истифадә олунур.

Доғма дилимизин тарихдә ојнадығы ролу, онун дикәр халглар тәрәфиндән мүстәгил өјрәнилмәси тарихи, дилимизин тәдгиги вә тәблиғи саһәсиндәки уғурларымыз, Азәрбајчан дили дүнја түркологларынын диггәт мәркәзиндә, дилимизин тарихинә вә гурулушуна аид харичи өлкәләрдә көрүлмүш вә көрүлмәкдә олан ишләр вә с. һаггында нисбәтән кениш мә'лумат вермәк вә дилимизин мүасир дөврдәки мөвгејини ишыгландырмаг чох зәруридир.

Бәллидир ки, Азәрбајчан дилинин Гафгаз ареалында тәшәккүлү вә формалашмасы тарихи бизим еранын илк јүзилликләринә тәсадүф едир. Азәрбајчан алимләринин сон илләрдәки сәмәрәли ахтарышлары нәтичәсиндә сүбут олунмушдур ки, V—X әсрләрдә Азәрбајчан дилинин үмумхалг данышыг дили кими формалашмасы вә сабитләшмәси баша чатмышдыр. Мин иллик јазылы әдәби дил ән'әнәсинә малик олан дилимиз тарихин мүхтәлиф чағларында һәр чүр тәзјигләрә дөзмүш, өзүнүн милли орижиналлығыны горујуб сахламыш, гоча Шәргин даһи сөз усталары Нәсиминин фәлсәфи фикирләринин, Фүзулинин гәлб охшајан мәһәббәт лирикасынын ифадәсинә лајагәтлә хидмәт етмишдир.

Илк дәфә XVI әсрдә Сәфәвиләрин дөвләт дили олмуш Азәрбајчан дили сонракы әсрләрдә, хүсусән XIX әсрдә кениш шөһрәтләнмишдир. Тәсадүфи дејил ки, көркәмли декабрист Бестужев-Марлински һәлә Дәрбәнддә олдуғу заман Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә башламыш, Азәрбајчан халг ше'ри нүмунәләрини топламышдыр.

XIX әср рус поезијасынын ифтихарларындан бири М. Ј. Лермонтов досту С. А. Рајевскијә көндәрдији мәктубларынын бириндә јазырды: «Авропада франсыз дили олдуғу кими, бурада (Гафгаз нәзәрдә тутулур — **З. Б.**) да вә үмумијјәтлә, Асијада зәрури олан татарчаны (азәрбајчанчаны) өјрәнмәјә башламышам». Бу фикри белә бир тарихи факт да тәсдиг едир ки, XIX әсрдә вә ондан әввәлки әсрләрдә јашамыш бир чох ермәни шаир вә ашығы Азәрбајчан дилиндә ше'р јазмышдыр. Мәшһур ермәни сәнәтшүнасы Г. Тарвердијан «Ермәни ашыглары» (Јереван, 1937) китабында 300-дән артыг ермәни ашығынын ше'рини топламышдыр. Бу 300 ашыгдан јалныз 20—25-и ермәничә, галанлары исә ја тамамилә азәрбајчанча, ја да һәр ики дилдә ше'р сөјләмишдир.

Доғрудан да, XIX јүзилликдә Азәрбајчан дилинин мөвгеји кенишләнир, онун өјрәнилмәсинә, тәдгиги вә тәблиғинә мараг артыр. Түркологијада илк мүгајисәли грамматика вәсаити һесаб олунан Мирзә Казымбәјин 1839-чу илдә Казанда чап етдирдији «Түрк-татар дилинин грамматикасы» Азәрбајчан дилинин илк грамматикасыдыр. Ону да әлавә едәк ки, Мирзә Казымбәј һәмин әсәрә көрә Демидов мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Азәрбајчан дилинин дикәр халглар тәрәфиндән (хүсусән руслар) өјрәнилмәсиндә һәмин әсәр әвәзсиз грамматика дәрслији ролуну ојнамышдыр.

Бәллидир ки, дилләрин дикәр халглар тәрәфиндән өјрәнилмәсиндә мүхтәлиф грамматика китаблары мүһүм рол ојнајыр. Бу чәһәтдән XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда Азәрбајчан дилинин руслар тәрәфиндән мүстәгил өјрәнилмәсинә көмәк мәгсәдилә хејли китаб чап олунмушдур.

Азәрбајчан дилини мүстәгил өјрәнмәјә јени башлајанларын еһтијачыны өдәмәк үчүн 1844-чү илдә Л. З. Будагов тәрәфиндән тәртиб едилмиш «Туретско-татарскиј букварь» дәрслији нәшр олунмушдур. Мараглыдыр ки, 1843-чү илдә ермәни јазычысы Х. Абовјан да Азәрбајчан дилини мүстәгил өјрәнәнләрә көмәк мәгсәдилә «Краткије правила дља словесного употребленија јазыка тјурка (татарского), на којем говорјат во всем Закавказском краје, в Азербајджане и почти по всеј Персии» адлы дәрслик јазмышдыр. Әсәр рус дилиндә јазылмыш, лакин чап олунмамышдыр (Јереванда әлјазмалары фондунда сахланылыр).

1852-чи илдә Мирзә Шәфи Вазеһ Тифлис кимназијасынын Шәрг дилләри мүәллими И. Григорјевлә бирҝә «Китаби-Түрки», русчасы исә «Татарскаја хрестоматија азербајджанского наречија» адлы дәрслик јазмышдыр (әсәр 1856-чы илдә М. Шәфинин өлүмүндән сонра чап олунуб). 1857-чи илдә Л. З. Будагов Москвада «Практическоје руководство туретско-татарско-азербајджанского наречија» адлы дәрслик чап етдирмишдир. 20 дәрсдән ибарәт олан бу әсәр руслара Азәрбајчан дилини өјрәтмәк мәгсәди илә јазылмышдыр.

Л. М. Лазаревин 1866-чы илдә чап олунмуш «Түрк дилинин мүгајисәли мүнтәхабаты (османлы вә Азәрбајчан ләһчәләри)» китабында башга халглара һәмин дилләри өјрәтмәк үчүн мүхтәлиф мәзмунлу гираәт материаллары верилмишдир. Китабын киришиндә мүәллиф Азәрбајчан дилинин Асијада бөјүк мөвгејиндән сөз ачыр вә Азәрбајчан дили васитәсилә бүтүн Асијаны вә Авропанын Түркијә һиссәсини кәзмәк мүмкүн олдуғуну көстәрир.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан дилинин тәдриси ишиндә А. О. Черњајевскинин јаздығы «Вәтән дили» (1882-чи илдә чап олунуб) дәрслијини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Бу китаб фонетик үсулла јазылмыш илк Азәрбајчан дили дәрслијидир.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан дилини мүстәгил өјрәнәнләрә көмәк ишиндә С. М. Гәнизадә вә Н. Нәримановун хидмәтләри әвәзсиздир.

1890-чы илдә С. М. Гәнизадәнин «Истилаһи-Азәрбајчан» адлы китабы чап олунду. Беләликлә, илләрлә давам едән кәркин ахтарышлардан сонра Азәрбајчан дилинин фонетика вә грамматикасына даир ән мүкәммәл дәрслик јаранды.

С. М. Гәнизадә 1902-чи илдә Азәрбајчан дилини мүстәгил өјрәнәнләрә көмәк мәгсәдилә дөрд һиссәдән ибарәт «Самоучител тјуркского јазыка Кавказско-Азербајджанского наречија» дәрслијини чап етдирди. Бу китаб мүәллифин «Истилаһи-Азәрбајчан» (түрк Гафгаз дилини өјрәнмәкдән өтрү дәстәвүздүр) дәрслијинин русча вариантыдыр. Һәмин дәрслик 1902—1922-чи илләрдә 6 дәфә тәкрар нәшр олунмушдур.

Халгымызын бөјүк оғлу Н. Нәриманов да Азәрбајчан дилини мүстәгил өјрәнәнләрә көмәк саһәсиндә бөјүк ишләр көрмүшдүр. О, азәрбајчанлыларын рус дилини өјрәнмәсинә көмәк үчүн 1899-чу илдә «Самоучител русского јазыка» адлы китабыны чап етдирмишди. Азәрбајчан дилинә мараг көстәрәнләрин арзусуну нәзәрә алараг һәмин илдә «Самоучител татарского јазыка дља русских» әсәрини чап етдирмишдир. Мүәллиф бу китабында Азәрбајчан дилинин нитг һиссәләри һаггында мүхтәсәр мә'лумат вермиш, сонра һәр бир нитг һиссәсинә аид мараглы мәтнләр, классикләримизин әсәрләриндән парчалар, ше'рләр, нәсиһәтамиз сөзләр, тапмачалар вә чохлу аталар сөзү вә мәсәлләр вермишдир. Китабын сонуна лүғәт дә әлавә едилмишдир.

Н. Нәримановун дилимизин тәдриси вә тәблиғи үчүн јаздығы әсәрләр онун доғма дилимизә олан сонсуз мәһәббәтини ифадә едир.

Азәрбајчан дилинин ермәниләр тәрәфиндән мүстәгил өјрәнилмәси јолунда 1911—1913-чү илләрдә Јереван мүәллимләр семинаријасынын мүәллими М. Д. Мәммәдовун Јереванда ики дәфә чап олунмуш «Самоучител татарско-азербајд-

Сканировано с CamScanner

жанского наречија» дәрслијини көстәрмәк олар. Һәмин мүәллифин һәмчинин «Самоучител русского језыка для мусулман, говорјаших на азербајджанском јазыке» адлы дәрс вәсаити дә вардыр.

Дејиләнләр көстәрир ки, ингилаба гәдәр Азәрбајҹанда доғма дилимизи мүстәгил өјрәнән башга халглара көмәк мәгсәдилә хејли дәрслик вә дәрс вәсаити чап олунмушдур. Азәрбајҹанда совет һакимијјәтинин гәләбәси бүтүн саһәләр кими, дилимизин дә һәртәрәфли инкишафы үчүн кениш үфүгләр ачды...

Ана дилимизин кәләҹәји һаггында Н. Нәримановун 1906-чы илдә дедији сөзләр совет һакимијјәти илләриндә һәгигәтә чеврилди: «Ана дилимиз һәр һалда гүввәт тапачагдыр, јени Фүзулиләр, Вагифләр, Закирләр, Видадиләр, Сејидәзимләр мејдана кәләҹәкдир. Толстој, Туркенев, Гогол, Һүго, Золја, Бајрон Шекспир, Шиллер, Көте кимиләр олмағыны билмәјә өз лисанымыз васитә олачагдыр». Бәли, тарих бу бөјүк инсанын узагкөрәнликлә дедији сөзләри тәсдиг етди.

Совет һакимијјәти илләриндә дилимиз әсрләрә бәрабәр инкишаф јолу кечмиш, елм вә техниканын, мариф вә мәдәнијјәтин, ичтимаи-сијаси һәјатымызын мухтәлиф саһәләрини өзүндә экс етдирән бир дилә чеврилмишдир.

Биз бу күн фәхрлә дејә биләрик ки, доғма дилимизин тәдгиги вә тәблиғи саһәсиндә чох бөјүк уғурлар газанмышыг. Буну демәк кифајәт едәр ки, Азәрбајҹан дилчилији совет түркологијасынын мәркәзинә чеврилмишдир; дүнјанын 40-дәк өлкәсиндә охунан «Совет түркологијасы» үмумиттифаг журналы мәһз Азәрбајҹанда нәшр олунур. Мүасир дөврүмүз доғма дилимизин өјрәнилмәсинә дикәр халгларын марағынын артмасы илә дә сәчијјәләнир. Буну нәзәрә алараг сон 50 илдә Азәрбајҹан дилини сәрбәст өјрәнәнләр үчүн бир нечә дәрс вәсаити чап олунмушдур.

1941-чи илдә Г. Әләкбәрли, А. Гафарлы, С. Тер-Исраелјан тәрәфиндән «Самоучител азербајджанского језыка» адлы вәсаит јазылыб чап олунмушдур. Һәмин китаб вахтилә доғма дилимизи сәрбәст өјрәнмәк истәјәнләр үчүн мүәјјән рол ојнаса да, артыг библиографик чатышмазлыға чеврилмишдир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг Азәрбајҹан ССР ЕА Дилчилик Институту 1977-чи илдә «Самоучител Азербајджанского језыка» (мүәллифләри З. И. Будагова, Ш. Сә'дијев, А. Әләкбәровдур) китабыны чапдан бурахмышдыр. Бу вәсаити әввәлкиләрдән фәргләндирән тәкчә нәзәри материалларын долғунлуғу дејил, һәм дә ондакы материалларын методик чәһәтдән дүзкүн, ардычыл јерләшдирилмәсидир. Китабын «Кириш курсу»нда фонетика, әлифба мәсәләләри верилмиш, 10 дәрсдә дилимизин фонетик гурулушунун өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

«Әсас курс» адланан икинчи һиссә Азәрбајҹан дилинин морфолоқијасы вә синтаксисини — 41 дәрси әһатә едир.

Китабын сонундакы әлавәдә фразеоложи ифадәләр, аталар сөзү вә мәсәлләр, фолклор нүмунәләри, тапмачалар вә Молла Нәсрәддин ләтифәләри верилмишдир.

Һаггында данышылан китабын мејдана кәлмәсини шәртләндирән сәбәбләрдән бири сон илләрдә бир сыра харичи өлкәләрдә дилимизә аид нәшр олунан мүхтәлиф дәрсликләр, һабелә онун бә'зи харичи өлкәләрдә тәдриси вә с. һесаб олуна биләр.

Сон илләрдә Иранда Азәрбајҹан дилинә аид бир нечә китаб чап олунмушдур. Онлардан 1964-чү илдә Салимуллаһ Чавидинин Теһранда фарс дилиндә чап олунмуш «Азәрбајҹан вә фарс дилләрини мүстәгил өјрәнәнләрә көмәк», М. А. Фәрзанәнин 1965-чи илдә Тәбриздә нәшр едилмиш «Азәрбајҹан дили грамматикасынын әсаслары» китабларыны вә с. көстәрмәк олар. Доктор Надир Вәзин Пуранын 1969-чу илдә Теһранда чыхмыш «Түрк дилиндә фе'лин гурулушу» китабынын әсасында да Азәрбајҹан дилинин материаллары дурур. Белә ки, китабын I фәсли «Азәрбајҹан дилинин фонемләри» (сәһ. 5—14) адланыр.

Бу јахынларда исә Тәбризин «Әрмаған» нәшријјатында доктор М. Т. Заһтабинин «Мүасир Азәрбајҹан дилинин сәрфи-нәһви» китабы чап олунуб. Мүәллиф китабын әсас мәгсәдини бу чүр изаһ едир: «Һөрмәтли охучулар бу китабы мүтали едәндә, шүбһәсиз, көрәҹәкләр ки, о нә ибтидаи мәктәбләр үчүн јазылмыш китаблар кими садә, нә дә али мәктәбләрә јазылмыш китаблар кими кениш вә дәриндир, чүнки бу китабы јазанда мүәллиф Азәрбајҹан дили гајда-ганунларынын мүкәммәл шәрһини верән бир китаба Иранда јашајан азәрбајҹанлы зијалылара көмәк мәгсәди күдмүшдүр». Һәмин мүәллифин јенчә бурахылмыш «Ана дилимизи нечә јазаг» адлы 20 сәһифәлик әсәрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Совет Азәрбајҹаны алимләринин зәнкин тәчрүбәсиндән бәһрәләнән Заһтаби әсас диггәтини әрәб әлифбасыны дилимизә ујғунлашдырмагла, саитләрин дәгиг ишарәләнмәјинә јөнәлтмишдир.

Иранда ики ил бундан ирәли М. Муртәзәвинин «Азәрбајҹанын гәдим дили» китабы чап олунмушдур. Бу әсәрдә дилимизин тарихинә аид ујдурма фактлар кәтирмәклә Азәрбајҹан дилинин мәншәјини фарсларла, азәриләрлә, һәтта талышларла (?) бағламаг чәһдләринә раст кәлирик. Севиндиричи һалдыр ки, «Коммунист» гәзетиндә (1983, 19 октјабр) Г. Ворошил вә Ә. Таһирзадә һәмин китабын әтрафлы шәрһини вермишләр. Јери кәлмишкән дејәк ки, харичдә дилимизә аид чап олунан әсәрләрә аид мәгаләләрә филолоқијамызда бөјүк еһтијач вар.

Түркијәдә дә Азәрбајҹан дилинә хүсуси мараг көстәрилир. 1971-чи илдә М. Еркинин «Азәри түркчәси» адлы китабы Азәрбајҹан дилини практик шәкилдә өјрәнәнләрә көмәк мәгсәди илә јазылмышдыр. Мисирдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси вә тәдгиги саһәсиндә дә хејли ишләр көрүлмүшдүр.

Америкада сон илләрдә дилимизә мараг артмыш, бир чох китаблар чап олунмушдур. Американын Пристон университетиндә Азәрбајҹан дилини јахшы билән көркәмли шәргшүнас, профессор Мартин Диксон бу саһәдә кениш фәалијјәт көстәрир. АБШ-ын Чикаго, Лос-Анчелос, Вашингтон, Нју-Јорк, Сан-Франсиско, Һарвард шәһәрләриндәки университетләрин програмында Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты көркәмли јер тутур. 1965-чи илдә Американын мүхтәлиф университетләриндә 5 аја гәдәр мүһазирә охумуш мәшһур совет шәргшүнасы профессор Р. Әлијев «Океанын о тајында» адлы мәгаләсиндә бу һагда јазыр: «Лос-Анчелос университетиндә тәләбәләрин Америка ләһчәсиндә бөјүк сатирик шаиримиз Сабирдән ше'р охумалары мәни һејран етди». Јери кәлмишкән дејәк ки, АБШ-ын Калифорнија Университетиндә чалышан мәшһур түрколог Андриас Титсе М. Ә. Сабирин әсәрләринин дили үзәриндә елми-тәдгигат иши апармышдыр.

1965-чи илдә АБШ-ын ән бөјүк али мәктәбләриндән олан Индиана университетиндә Мәрәндли Мәнсур Лүтфи вә Фред Һаус-Һолдер тәрәфиндән «Азәрбајҹан дилинин әсас курсу» китабы чап олунмушдур. Бу китаб Азәрбајҹан дилинә аид АБШ-да чап олунмуш ән санбаллы әсәрдир.

Инкилтәрәдә, Франсада, Чехословакија вә Авропанын бә'зи өлкәләриндә Азәрбајҹан дилинә аид мараглы китаблар чап олунуб. 1957-чи илдә Инкилтәрәнин Дурһам университетинин түрк дили мүәллими Симпсон «Совет Азәрбајҹанынын түрк дили» китабыны нәшр етдирмишдир. Азәрбајҹан дилинин Франсада тәдгиги илә һәмјерлимиз, Страсбург Түркологија Институтунун директору, иллик «Turcica» мәчмуәсинин редактору, проф. Ирена Мәликова мәшғул олур.

Белә бир мараглы факты гејд едәк ки, харичи өлкәләрдә Азәрбајҹан дилини сәрбәст шәкилдә биләнләр дә аз дејил. Мәсәлән, Гәрби

Берлиндә јашајан Һанспетер Әһмәд
Шмијде адлы алман Азәрбајчан ди-
-лини көзәл билир. О, бизим нағыл-
-лары, «Короғлу» дастаныны, Мирзә
Чәлил вә башга јазычыларымызын
-әсәрләрини алман дилинә чевир-
мишдир. Әһмәд Шмијде ислам дини-
-ни гәбул етмишдир. Өзүнә Әһмәд,
һәјат јолдашына исә Һәнифә адыны
-көтүрмүш, ушагларындан биринин
-адыны Һәсән, биринин адыны Һү-
-сејн гојмушдур вә с.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан дилинин харичи өлкәләрдә дә өјрәнилмәси, сөзсүз, дилимизә, мәдәнијјәтимизә марагдан ирәли кәлир.

Азәрбајчан дили һазырда даһа да инкишаф едир, чичәкләнир вә өзүнүн Гафгаздакы тарихи мөвгејини инди дә сахлајыр. Фәхр етмәјә дәјәр ки, Дағыстанда јашајан ләзки, табасаран, агул вә рутулларын үмуми анлашма дили Азәрбајчан дилидир.

●

Ә. ГӘМКҮСАР «МОЛЛА НӘСРӘДДИН» ЖУРНАЛЫНЫН СИЛАҺДАШЫ КИМИ

Заһирә САЛМАНОВА
С. М. Киров адына АДУ-нун баш мүәллими

Орта мәктәбләрин IX синфиндә «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты вә дөврүн мәдәни, әдәби хүласәси» мөвзусу үч саат тәдрис олунур. Мөвзунун тәдрисиндән әсас мәгсәд сосиал-сијаси шәраит, мәдәни һәјат, әдәби мүбаризәләр вә дөврүн мүтәрәгги јазычылары һаггында мә'лумат вермәкдир. Һәмчинин бу хүласәдә мәтбуат, мәтбуатда әдәби-мәфкурәви мүбаризәләр, «Молла Нәсрәддин» журналы вә «молланәсрәддинчиләр» әдәби мәктәби, дөврүн мүтәрәгги әдәбијјат вә инчәсәнәтиндә азадлыг, демократија уғрунда мүбаризә идејаларынын ин'икасы да өз әксини тапыр.

Мә'лумдур ки, XX әсрдә тәнгиди реализм гүввәтли бир әдәби чәрәјан кими сүр'әтлә демократизм истигамәтиндә инкишаф едирди. Бу чәрәјанын нүмајәндәләриндән М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев вә башгалары халгын һәјат вә мүбаризәсини, арзу вә идеалларыны әкс етдирән јени руһлу, јени мәзмунлу әсәрләрилә азадлыг уғрунда мүбаризә аловларындан доған «Молла Нәсрәддин» журналында чыхыш едир, халгы ајылмаға, интибаһа чағырыр, зәһмәткешләрин дүшмәнләрини «ач микроблар» адландырырдылар.

«Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларла ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мәһз бу һәшәратдыр милләти хәстә едән, мәһз бу микроблардыр ону бәднам едән». Чарә нәдир? — «Лазымдыр микроблары милләтин бәдәниндән кәнар етмәк! Јохса нә көз јашы төкмәклә азарлы шәфа тапыр, нә дә дуа јазмагла». («Молла Нәсрәддин» журналы, №9, 2 март 1908-чи ил.)

Ч. Мәммәдгулузадәнин шакирди вә «Молла Нәсрәддин» журналынын ән јахшы силаһдашларындан олан Ә. Гәмкүсар да беләләриндән иди. О да милләтин ганына дарашан «ач микробларла», «һәшәратларла» мүбаризә едәрәк, халгын чәһаләтдә галмасы барәдә јалныз шифаһи, дәбдәбәли сөзләр сөјләмиш, бош-бош данышыглар апаранлара нифрәт етмишдир.

1880-чи илдә Нахчыванда папагчы аиләсиндә доғулан Әлигулу Гәмкүсар Нәчәфов шаирләр аиләсиндән иди. Ә. Гәмкүсар ше'р јазмаға чох еркән — сәккиз јашындан, һәлә моллаханада охујаркән башламышдыр. Сонралар мәшһур маарифпәрвәрләр әһатәсиндә јетишән шаир һәлә кәнч јашларындан «Һүммәт» тәшкилатынын үзвү олса да, дөврүн демократик фикирли мәтбуат органлары илә әлагә сахласа да, онун әдәби инкишафы үчүн әсл ишыг мәнбәји «Молла Нәсрәддин» журналы олмушдур. Шаирин характериндәки сатирик мәзијјәт вә бу мәзијјәтлә бағлы олан әдәби үслубу исә ону һәмишәлик һәмин журнала бағламышдыр.

Профессор А. Заманов шаирин «Молла Нәсрәддин» журналы илә үнсијјәти барәдә јазыр:

«О, бир јазычы вә мүтәфәккир кими «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләриндә бој атмыш, XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә дөјүшкән молланәсрәддинчи кими шөһрәт тапмышдыр» (Аббас Заманов, Әлигулу Гәмкүсар. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 1).

Бунунла јанашы, о, бир сатирик кими формалашаркән классик әдәби ирсә јарадычылыгла јанашмыш, көһнә мәишәти, дин вә хүрафаты, ичтимаи бәрабәрсизлији тәнгид едән әсәрләриндә М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә үслубуну давам етдирмиш, лакин онлары тәкрар етмәмишдир. Әксинә, о, «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин ирсини өзүнәмәхсус орижиналлыгла инкишаф етдирмишдир.

Мә'лумдур ки, сатиранын мөвзусу ичтимаи ејбәчәрликдир. Сатира мәнфиликләрдән гида алдығы үчүн онун әсасыны бәдии, ифшаедичи күлүш тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә Ә. Гәмкүсар мүтәрәгги мејлләрин инкишафына мане олан мүртәче гүввәләрә гаршы мүбаризәдә күлүшдән јарарлы бир васитә кими истифадә етмишдир.

Ә. Гәмкүсарын мөвзу вә идејасына, мәзмунуна көрә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән әсәрләри сәнәткарлығына көрә дә диггәти чәлб едир. Ше'рләрдәки фикри гүввәтләндирән, сөзү тә'сирли едән бәдии тәсвир васитәләриндән бәнзәтмә, епитет, мүбалиғә, истиарә, тәкрир, тәзад, бәдии суал, бәдии нида вә б. күлүшүн дә гүдрәтини артырмаға хидмәт көстәрир.

Мәсәлән, Ә. Гәмкүсарын фикир вә идејача күлүш доғуран мәнфиликләри үмумиләшдирән әсәрләриндән бир парчаја диггәт јетирәк:

Минбәрдә отурт Мирзәли тәк һәр
пәзәвәнки,
Вә'зиндә десин мин чүрә
әхбари-чәфәнки,
Гој нәгл едә кејфијјәти-сәрбани-
дәбәнки,
Валлаһи, бу чүр мәрди-сүхәндан
әлә дүшмәз.

(Әлигулу Гәмкүсар. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1959. Бундан сонра кәтирилән мисаллар һәмин китабдандыр.)

Көрүндүјү кими, шаир күлүш јаратмаг мәгсәдилә мәсчиддә отуран һијләкәр мирзәләрин чәфәнк, јалан моизәләрини усталыгла ифша едир вә әсәрә сатирик руһ вермәк үчүн бу савадсызлары мәрд кими гәләмә вериб истеһзаја гојур.

Ә. Гәмкүсар зәһмәткеш күтләни итаәтдә сахлајан динә вә онун очагларына гаршы да ачыг, ифшаедичи һеч бир сөз демир. Күтләјә «ајыл, инанма, рәдд ет» демәк əвәзинә, һәмин мәбәдләрә ситајиш етмәји, нәзир, еһсан вермәји мәсләһәт көрүр ки, белә бир пријом да даһа тә'сирли, даһа рәддедичидир.

Ә. Гәмкүсарын ше'рләриндәки бәнзәтмәләр бә'зән типләрин сәнәт вә пешәсинә, ичтимаи мөвгејинә хидмәт едир. Белә бәнзәтмәләрдә үмумиләшмә о гәдәр гүввәтли олур ки, чох вахт ади бир тәшбиһ бөјүк бир зүмрәни характеризә едир:

Јазасан, јазмыјасан, бир кәсә
тә'сир еләмәз,
Чох сојугдур бу дәмир, дәјмә ки,
тәғјир еләмәз.

Көрүндүјү кими, ше'рдә надан, јухулу, ајылмаг истәмәјәнләр ачыг, тенденсијалы күлүшлә ифша олунур. Фикрин ајаны, образлы олмасы үчүн онлар дәмирә бәнзәдилир.

Вахтилә мүсәлман аләминин мәнфур нүмајәндәләри олан шејх вә моллаларын үфунәтли тәрләри илә јоғрулмуш дуаларындан үмид, шәфа көзләјән халгын вәзијјәти чох

ачыначаглы вә ағыр иди. Ә. Гәмкүсар да белә дөзүлмәз «хәстәликләрә», «е'чазкар дәрманлара» ачы-ачы күлүр, онлары ифша етмәк үчүн фикри гүввәтләндирән бәдии ифадә васитәләриндән бол-бол истифадә едирди:

Шејхин тәри, ја чирки шәфа олдуса халга,
Күлмә белә е'чаза, бу дәрманә долашма.

Шаир сөздән сәтиралты мә'нада истифадә едәрәк, истеһза вә кинајә илә шејхләрин үфунәтли тәрләрини дәрмана бәнзәдир, фырылдагчы моллалары ифша етмәјә чалышыр. Лакин бу сатирада сәрраст күлүшдән башга ачы көз јашлары да вардыр. Халгыны, вәтәнини сонсуз мәһәббәтлә севән, милләтинин керилијинә дөзә билмәјән шаир, моллаларын һијләләринә инанан мәзлум күтләнин вәзијјәтинә ағлајырды.

Үмумијјәтлә, Ә. Гәмкүсарын ше'рләриндә һәмишә күлүшлә кәдәр бир-бирини тамамлајыр.

Харичиләрә сатылан һачыларын һәрәкәтләрини шаир «сизә ағлар дағыныз, дашларыныз, көлләриниз»— тәрзиндә чатдырыр. Ше'рдән мә'лум олур ки, Бухара шәһәринә сәфәр едән тип орадакы вәзијјәтлә таныш оландан сонра рүшвәт алан газылара, милләти рәзил едән «алимләрә» нифрәт едир. Бу нифрәти ифадә етмәк үчүн сөз вә ифадәләрин дејилиш тәрзиндә дә интонасија вардыр ки, бу, мүәллифин нијјәтини охучуја даһа тез чатдырыр. Дедикләримиздән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, шаирин дилиндәки мәчазларда, типин дилиндәки мәчазлардан фәргли олараг милли колорит чох гүввәтлидир.

Ә. Гәмкүсар јаланчы моизәләрә, һөкмләрә диггәти чәлб етмәк мәгсәдилә бә'зән сөзләри сөјләјән шәхсләри јашадыглары јерлә таныдыр:

Һәрәми-Кә'бәјә сүккани-сәма һачибдир,
Кә'бәнин һөкмү мүсәлманә, әвәт, чазибдир.

Бу парчада шаир һачыларын, руһаниләрин моизә вә һөкмләрини ифша етмәјә чалышыр, бу мәгсәдлә дә ифадә даһа гүввәтли олсун дејә о, үмумиләшдирмә апарараг, онларын һөкмләрини «Кә'бәнин һөкмү» ифадәси илә әвәз едир.

Сатирик дилдә мәчазын башга бир нөвүндән — истиарәдән дә истифадә олунур. Дили јығчам, чанлы едән истиарәләрин Ә. Гәмкүсар јарадычылығында хүсуси јери вар:

Ирәванда бир икид инди чыхыб мејданә,
«Молла Нәсрәддин»и гојмур кедә Ирәванә.

Бу мисалдакы «кетмәк» инсана аид хүсусијјәтдир. Шаир буну журнала аид етмәклә «Молла Нәсрәддин»ин идеја истигамәтини даһа да мә'наландырмыш, беләликлә бәдии ифадәни гүввәтләндирмишдир.

Ә. Гәмкүсар бә'зән дөвр вә мүһитин гүсуруну гамчыламаг, ифша етмәк наминә мүбалиғәләрдән даһа чох истифадә едир, она көрә ки, мүбалиғәләрдә ејбәчәрлик вә күлүнчлүк һәддиндән зијадә шиширдилир. О, әсәрләринин бириндә халгын наданлығындан, мәдәни керилијиндән, мүсәлман аләминдәки позғунлугдан дәһшәтә кәлдијини тәсвир едәркән, мөвчуд ачыначаглы вәзијјәт һаггында мүбалиғәли шәкилдә дејир:

Ол заман ким, бу даносбазлыг бинасын гојдулар,
Милләти-бичареји-наланы јексәр сојдулар,
Санма ким зүлм етдиләрсә лам мәһала дојдулар,
Даима ган, јаш төкүр, биихтијар иранлылар.

Бу парчадан һисс олунур ки, даносбазлыгла мәшғул оланлар, зүлмкарлар бичарә милләти јерлә јексан едиб сојурлар, јаранмыш вәзијјәт о гәдәр ағыр вә чыхылмаздыр ки, јазыг иранлылар даим ган-јаш ичиндәдирләр.

Ә. Гәмкүсар мүәјјән мәгсәд вә гајәни габарыг вермәк наминә бир-биринә зидд олан фикирләри охучуја чатдырмаг хатиринә бәдии тәзадларын мүхтәлиф формаларына мүрачиәт едир. Бунлардан ән актуалы антоним сөзләрдән јаранан тәзадлардыр. Адәтән белә тәзадлар мүәллифин дилиндә даһа чох ишләнир: «Мурдарла тәмиз мүшкүл олур гылсалар үлфәт». Бурадакы мә'нача бир-биринә зидд олан сөзләрлә мүәллиф һәм о вахтын һәллолунмаз бир проблемини ашкара чыхармыш, јә'ни башга милләтләрин охумуш, елмли адамлары илә үнсијјәтдә оланлары мурдар адландыран руһаниләри халга танытмыш, һәм дә онлара инананлары, кор-коранә е'тигад едәнләри рүсвај етмишдир.

Бүтүн бунлардан башга, Ә. Гәмкүсар сатираларында кин, нифрәт ојатмаг мәгсәдилә бәдии нида вә бәдии суалдан да истифадә етмишдир. Мәсәлән, Рәһим ханын чәлладлығына дәлаләт едән «Кәлди јенә Рәһимхан Иранә, бәрәкаллаһ!» мисрасы илә башланан ше'рдә бу мисра ше'рин бүтүн бәндләринин сонунда тәкрар олунур, шаирин нифрәт вә гәзәбини јүксәк интонасија илә ифадә едир. Сонракы «Аләм бүтүн бојансын ал ганә, бәрәкаллаһ!» интонасијалы мисра да шаирин гәзәбини бир даһа тамамлајыр.

Гәмкүсарын сәнәткарлығында диггәти чәлб едән әсас чәһәт актуаллыг вә мүасирликдир. Шаирин јаратдығы бәдии тәсвир васитәләри дөврүн ичтимаи зүмрәләринин дахили аләмини вә јарамаз гајда-ганунларын маһијјәтини ачмаға хидмәт едир. Бу бәдии тәсвир васитәләри әсәрдән әсәрә дәјишир. Тәнгид објектинин характериндән, мөвгејиндән асылы олараг јени-јени кејфијјәтләр газаныр.

Ә. Гәмкүсар јарадычылығы «Молла Нәсрәддин» журналынын гидасы, әсас материалы вә Азәрбајчан сатирик ше'ринин ифтихарыдыр. Шаир өлмәз әсәрләриндә һәм халгымызын мүбаризә мејлини, һуманист һиссләрини әкс етдирмиш, һәм дә һаким тәбәгәнин ријакарлығыны ифша етмиш, онлара сағалмаз јаралар вурмушдур. Онун «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә чап етдирдији ше'рләри көһнә дүнја ганунларына, онун ичрачыларына гаршы чеврилмиш үсјанкар бир сәнәтдир.

Бу сәнәтдәки мә'налы, мәзмунлу вә ибрәтли күлүш јарадан бәдии тәсвир васитәләри вә бунларын ифадә етдији ичтимаи мәзмун кечмишә хидмәт етдији кими, бу күн үчүн дә әһәмијјәтлидир. IX синифдә мүәллим «молла нәсрәддинчиләр» һаггында данышаркән журналын әмәкдашы, сатирик әсәрләриндә дөврүн һагсызлығыны, ичтимаи гурулушдакы ејбәчәрлији кәскин тәнгид едән Ә. Гәмкүсар һаггында тәхминән белә бир мә'лумат верә биләр.

МҮӘЛЛИФЛӘРИН НӘЗӘРИНӘ

«Азәрбајчан мәктәби» журналы редаксијасы материалларын тәгдим едилмәси гајдалары вә формаларыны бир даһа сизә хатырладыр:

—материаллар 12-14 сәһифәдән чох олмамагла макинада ики интервалла јазылмалы вә ики нүсхәдән ибарәт тәгдим едилмәлидир. (Кәнд јерләриндә јашајан мүәллимләрин мәгаләләри әлјазмасында охунула билдикдә гәбул олунур);

—мүәллиф мәгаләдә кәтирилән ситатларын, факт вә рәгәмләрин мәнбәјини көстәрмәјә борчлудур;

—материалда мүәллифин фамилијасы, ады, атасынын ады (бүтүнлүклә), вәзифәси, үнваны вә телефон нөмрәси дәгиг көстәрилмәлидир;

—редаксијаја дахил олан материаллар кери гајтарылмыр.

Сканировано с CamScanner

Елми-методик ирсимиздән

МИРЗӘ ФЕЈЗУЛЛА

(Анадан олмасынын 85-чи илдөнүмү мүнасибәтилә)

Кечмишдә һөкмдарлара, XVIII әсрдән исә дөврүн ән көркәмли зијалысына, шаир вә јазычыја бөјүк еһтирам әламәти олараг верилән Мирзә тәхәллүсү (мәсәлән: Мирзә Фәтәли Ахундов, Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әләкбәр Сабир вә б.) бизим күнләрдә нәдәнсә унудулмушдур. Лакин тамам унудулмушдур да демәк дүзкүн олмаз. Данышыг дилимиздә елә инди дә көркәмли алимләрә, мүтәфәккир сималы шәхсләрә, ағсаггаллара мүрачиәт мәгамында Мирзә дејирләр. Анадан олмасынын 85 или тамам олан Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын академики, Азәрбајчан ССР-ин әмәкдар елм хадими Фејзулла Сәмәд оғлу Гасымзадә дә (1898—1983) бу бөјүк еһтирам титулуну бизим күнләрдә шәрәфлә дашыјырды. Һамы — һәмкарлары, тәләбәләри, мүәллимләр, јетишдирмәләри олан алимләр, мүхтәлиф пешә саһибләри она «Мирзә» вә јахуд «Мирзә Фејзулла» дејә мүрачиәт едәрди. Инди дә ону белә танысыр вә белә јад едирләр.

Мирзә Фејзулла 1926-чы илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин дил вә әдәбијјат шө'бәсини, 1929-чу илдә С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин шәргшүнаслыг шө'бәсини, 1931-чи илдә исә Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунун аспирантурасыны битирир. Һәлә 1939-чу илдә о, «М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы» мөвзусунда јаздығы диссертасијаны мүдафиә едәрәк филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәси алыр. Сонракы илләрдә Фејзулла Гасымзадә өз тәдгигатыны даһа да кенишләндирир. О, докторлуг диссертасијасы мүдафиә едир, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, даһа сонра исә һәгиги үзвү — академик сечилир.

Бу күн онун һәјат јолуна нәзәр саланда көрүрүк ки, о јалныз әдәбијјатымызын ән бөјүк тәдгигатчыларындан — чарчыларындан бири дејил; Азәрбајчан халгынын чохәсрлик, зәнкин әдәбијјатыны тәдгиг едән вә монументал әсәрләр гојуб кедән академик Фејзулла Гасымзадә һәм дә көркәмли маариф ишчиси олмушдур.

Ф. Гасымзадә илк әмәк фәалијјәтинә мүәллимликлә башламышдыр. 1917-чи илдә 19 јашында икән Көјчај гәзасынын Газыјан кәндиндә халгын балаларына дәрс демишдир. О, мүәллимлик пешәсинә кәнчлик илләриндән вурғун олдуғу үчүн бу шәрәфли иши өмрүнүн ахырына кими, тәхминән 61 ил елмлә мүвази сурәтдә вә чох мәһсулдар шәкилдә давам етдирмиш, кәркин әмәји вә исте'дады сајәсиндә садә кәнд мүәллимлијиндән академик сәвијјәсинә гәдәр шәрәфли бир јол кечмиш, јүксәлмишдир.

Мә'лумдур ки, отузунчу илләр Азәрбајчан совет мәктәбинин тәшәккүлүндән сонракы инкишаф илләри иди. Бу дөврдә (1930—1938-чи илләрдә) Ф. Гасымзадә Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығында методист-инспектор вәзифәсиндә чалышырды. О, республикада әдәбијјатын тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлтмәк мәгсәдилә кениш фәалијјәт көстәрир, тез-тез мәктәбләрдә олур, мүәллимләрә, мәктәб рәһбәрләринә, јерли халг маариф ишчиләринә совет мәктәби гаршысында дуран вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә әмәли көмәк көстәрирди. Һәмин илләр онун «Мүәллимә көмәк» (индики «Азәрбајчан мәктәби») журналында вә «Коммунист тәрбијәси уғрунда» мәчмуәсиндә әдәбијјат програмлары, дәрсликләр вә с. һаггында бир сыра мәгаләләри дәрч едилир.

Отузунчу илләрдә онун мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә Азәрнәшр тәрәфиндән «Орта мәктәбдә әдәбијјат дәрси», «Ибтидаи мәктәбләрдә јазы ишләри», «Ибтидаи мәктәбләрдә охи дәрсләри вә онун методикасы», «Бәдии образларын тәһлили», «Орта мәктәбләрдә Фүзули», «Ибтидаи мәктәбин III—IV синифләриндә бәдии оху методикасы» вә с. дәрс вәсаитләри нәшр олунур. 1938-чи илдә Һ. Араслы, М. Рәфили, Мәммәд Ариф Дадашзадә илә бирликдә һазырланан орта мәктәбләрин VIII—X синифләри үчүн үч «Әдәбијјат» дәрслији чапдан бурахылмышдыр. Үмумијјәтлә, Ф. Гасымзадәнин орта мәктәб үчүн јаздығы бир сыра дәрсликләр вә дәрс вәсаитләри бир нечә нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә мүстәсна рол ојнамышдыр.

Академикин зәнкин елми ирси ичәрисиндә маариф мәсәләләринә, әдәбијјатын тәдриси методикасына даир мәгалә вә әсәрләринин бир чоху инди дә өз актуаллығыны итирмәмишдир. Илләрдән бәри дәфәләрлә нәшр олунан дәрсликләрдән икиси — академик М. Чәфәрлә бирликдә јаздығы IX синифләр үчүн «Әдәбијјат» дәрслији вә VIII синифләр үчүн тәртиб етдији «Әдәбијјат мүнтәхабаты» инди дә мәктәбләримиздә истифадә олунур.

Ф. Гасымзадә али мәктәбләрдә кафедралара рәһбәрлик едәркән, мүһазирә охујаркән, классикләримизи тәдгиг едәркән бир ан белә мәктәби, јетишмәкдә олан кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсини унутмамышдыр. О, өмрүнүн сонуна гәдәр маарифлә, мәктәблә бағлы олмушдур, она 1943-чү илин ганлы-гадалы мүһарибә күнләриндә верилән «Азәрбајчан ССР-ин әмәкдар мүәллими» фәхри адыны садәчә олараг дашымамышдыр. Шәрәфли ады шәрәфли әмәји илә доғрултмушдур. Тәкчә буну дејәк ки, Азәрбајчан совет елми вә әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән Азәрбајчан ССР ЕА-нын академикләри Һејдәр Һүсејнов, Мәммәдаға Ширәлијев, Абдулла Гарајев, шаир Микајыл Мүшфиг вә онларла башгалары онун јетишдирмәләридир.

Һазырда Азәрбајчанда али саваддлы елә бир әдәбијјат мүәллими, әдәбијјат тәдгигатчысы олмаз ки, о, Ф. Гасымзадәнин әсәрләриндән истифадә етмәмиш, бәһрәләнмәмиш олсун. Бу сәтирләрин мүәллифи дә узун илләр Ф. Гасымзадәнин јаздығы, тәртиб етдији дәрсликләр васитәсилә орта мәктәбдә классик әдәбијјатымызы шакирдләрә севдирмиш, онларын мә'нәви тәрбијәсиндә һәмин дәрсликләрдән чох фајдаланмышдыр. Бу сәтирләри јазаркән биз тәхминән алтмышынчы илләрин сонларыны, үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лимин мәзмунуну јениләшдирмәк мәгсәдилә республикада орижинал програмлар вә дәрсликләрин јарадылдығы илләри хатырладыг. О дөврдә мән Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиндә инспектор-методист, башга сөзлә десәк, һәлә отузунчу илләрдә Фејзулла мүәллимин ишләдији вәзифәдә чалышырдым. Мирзә Фејзулла Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиндә әдәбијјат фәнни үзрә тәдрис-методик шуранын сәдри иди. Јашынын 70-и өтмәсинә бахмајараг, Назирлијин бу саһәдәки бүтүн ишләриндә фәал иштирак едәрди. Һәтта ичласлара белә һәр кәсдән габаг о өзү кәләрди. Һәр дәфә Ф. Гасымзадә һаггында сөһбәт дүшәркән онун сон дәрәчә дәгиг, мәс'улијјәтли олмасы, мәктәб үчүн, халг иши үчүн јорулмаг билмәдән чалышмасы хүсуси олараг гејд олунарды. Алимин—педагогун анадан олмасынын 75 иллији мүнасибәтилә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији көндәрдији үнванда онун маариф саһәсиндәки хидмәтләринә, характериндәки бу чәһәтләрә јүксәк гијмәт верди вә ону «Азәрбајчан ССР габагчыл маариф хадими» дөш нишаны илә тәлтиф етди.

Јубилјары Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији адындан тәбрик етдијим вә габагчыл маариф хадими дөш нишаныны онун дөшүнә тахмаг мәнә нәсиб олдуғу үчүн јүзләрлә јетирмәләриндән бири кими өзүмү хошбәхт санырам.

Зәһра ӘЛИЈЕВА,
филолокија елмләри намизәди.

Сканировано с CamScanner

VII-VIII СИНИФЛӘР ҮЧҮН «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИНИН ЈЕНИ НӘШРИ ҺАГГЫНДА МҮЛАҺИЗӘЛӘР

«Мaариф» нәшријјаты Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбләринә ујғун олараг VII-VIII синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијини (мүәллифләри: акад. М. Ширәлијев, проф. М. Һүсејнзадә, дос. Г. Казымов; елми редактору проф. Ә. Әфәндизадә) јени нәшрдә мәктәбләрин истифадәсинә вермишдир.

Әввәлчәдән гејд едәк ки, јени дәрслик өзүндән әввәлки дәрсликдән јалныз методик ардычыллығы бахымындан дејил, мәзмунча да хејли фәргләнир. Тә'лимин мүасир тәләбләрини нәзәрә алан мүәллифләр ајры-ајры мөвзуларын лингвистик характеринә ујғун индуктив вә дедуктив шәрһ үсулу сечмиш, шакирдләрин тәфәккүр тәрзинин формалашмасында вә идрак фәалијјәтинин инкишафында мүһүм әһәмијјәт кәсб едә биләчәк јығчам вә рәнкарәнк чалышмалар системи тәртиб етмиш, грамматик мөвзуларын мә'на вә функсијасыны даһа конкрет, дәгиг вә анлашыглы бир дилдә ифадә етмәјә сә'ј көстәрмишләр.

Әввәлки дәрсликләрдән фәргли олараг китабын биринчи бөлмәсиндә IV-VI синифләрдә кечилмишләрин тәкрары даһа кениш шәкилдә әһатә олунмушдур. Бу бөлмә мәктәб курсу үзрә Азәрбајчан дилиндән фонетика, лексиколокија, фразеолокија, сөз јарадычылығы вә нәһајәт, морфолокијадан кечилмиш билик вә бачарыглардан ән мүһүм оланларыны тәкрар етмәјә имкан јарадыр.

Дәрсликдә дилин бүтүн саһәләринә даир тәһлил гајдаларынын планлы шәкилдә өз әксини тапмасы да јени олуб, шакирдләрин билик вә бачарыгларынын әсаслы сурәтдә мөһкәмләндирилмәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едәчәкдир.

Дәрслијин ән јахшы мәзијјәтләриндән бири дә будур ки, онун әввәлки нәшрләриндә јерсиз тәкрар олунан бир сыра мәсәләләр бурада арадан галдырылмышдыр. Белә ки, чүмлә үзвләринин ифадә васитәләринә аид ајры-ајры параграфлар ихтисар едилмиш («Хитабларда дурғу ишарәләри», «Ара сөзләрдә вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләри», «Хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәләри» вә с.), ејни биликләр әсас грамматик мә'луматларла үзви сурәтдә әлагәләндирилмишдир.

«Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» бөлмәси тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбинә мүвафиг олараг дәрсликдән чыхарылмышдыр. «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсинә исә, нечә дејәрләр, хејли әл кәздирилмишдир. «Дил вә јазынын мәншәји һаггында үмуми анлајыш», «Азәрбајчан әлифбасынын тарихи һаггында гыса мә'лумат», «Дилчилик елминин мүхтәлиф бөлмәләри» кими икинчи дәрәчәли вә ја лүзумсуз мөвзулар ихтисара салынмыш вә орада мәсәләләрин дүнја дилләри, о чүмләдән рус дили вә онун ССРИ халгларынын үмуми анлашма васитәси олмасы, Азәрбајчан дили вә онун түрк дилләри аиләсиндә мөвгеји вә с. мә'луматлар верилмәси, һаглы олараг вачиб сајылмышдыр.

Әввәлки дәрсликдән фәргли олараг бурада бир сыра нәзәри мәсәләләр мүасир дилчилијимизин сон наилијјәтләринә ујғун шәкилдә ишләнилмишдир. Бу бахымдан садә чүмлә вә онун нөвләринин груплашдырылмыш изаһы даһа чох диггәти чәлб едир. Мүәллифләр садә чүмләләри дүзкүн олараг баш үзвләрин иштиракына көрә чүттәркибли чүмләләр, хәбәр вә мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли

чүмләләр шәклиндә тәснифләндирмишләр.

Дәрсликдә сәбәб вә мәгсәд зәрфликләринин ајры-ајрылыгда сәчијјәләндирилмәси дә јахшы һал кими диггәти чәлб едир.

Тәчрүбәдән мә'лумдур ки, нәзәри биликләрин бачарыг вә вәрдишләрә чеврилмәсиндә чалышмалар бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Буну нәзәрә алан мүәллимләр дәрслијин чалышмалар системини хејли тәкмилләшдирмиш вә әввәлки дәрсликдә бу саһәдә олан чатышмазлыглары, демәк олар ки, арадан галдырмаға наил олмушлар. Бурада рабитәли нитгин инкишафына, нитг вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәсинә, дүзкүн јазы вә әдәби тәләффүз вәрдишләринин формалашмасына, кәнч нәслин коммунист әхлагы руһунда тәрбијә олунмасына хидмәт едән чалышмалар кифајәт гәдәр өз әксини тапмышдыр. Бу чалышмалар өзүнүн индуктив вә дедуктив маһијјәти илә сечиләрәк грамматиканын ајры-ајры бөлмәләри арасында әлагәни дә мүәјјән дәрәчәдә тә'мин едир. Чалышмалар сырасында шакирдләри тәдгигатчылыға сөвг едән дүшүндүрүчү чалышмалара да (70, 114, 116, 123, 124, 137) чох тәсадүф едилир.

Дәрслијин мүсбәт кејфијјәтләри һаггында даһа башга фактлар кәтирмәк олар. Лакин бүтүн бу мүвәффәгијјәтләринә бахмајараг, дәрсликдә бир сыра чатышмазлыглара, бә'зи мәсәләләрин һәллиндә долашыглыг вә ујғунсузлуглара да тәсадүф олунур. Бу, һәр шејдән әввәл, бә'зи грамматик мөвзуларын тутумунда, мә'на вә функсијасынын биртәрәфли изаһында өз әксини тапмышдыр.

Әввәлки дәрсликдән фәргли олараг бурада сөз бирләшмәләри тә'јини сөз бирләшмәләри шәклиндә дејил, исми вә фе'ли бирләшмәләр ады алтында верилмишдир. Бу, чох мәгсәдәујғундур. Әввәлки дәрсликдә верилмиш сөз бирләшмәләринин мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасына ајрылмасы өзүнү лингвистик чәһәтдән һеч дә доғрултмурду. Лакин јениләшдирилмиш дәрсликдә исми бирләшмәләрлә әлагәдар верилмиш нәзәри материалы диггәтлә охудугда ајдын олур ки, һәмин бирләшмәләр тә'јини сөз бирләшмәләриндән, демәк олар ки, фәргләндирилмәмишдир. «Исми бирләшмәләр» башлығы алтында, әсасән, көһнә дәрсликдәки тә'јини сөз бирләшмәләри характеризә едилмишдир ки, бу да лингвистик вә дидактик чәһәтдән өзүнү там доғрултмур.

Әлбәттә, тә'јини сөз бирләшмәләри дә исми бирләшмәләрдир. Лакин исми бирләшмәләри тәкчә тә'јини сөз бирләшмәләри илә мәһдудлашдырмаг дүзкүн сајыла билмәз. Чүнки исми бирләшмәләр анлајышы даһа кениш олуб, тә'јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан бир сыра башга сөз бирләшмәләрини дә әһатә едир. Одур ки, исми бирләшмәләри тә'јини сөз бирләшмәләри кими, тәрәфләринин һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едиб-етмәмәсинә көрә груплашдырыб сәчијјәләндирмәк, фикримизчә, о гәдәр дә дәгиг дејил. Бурада әсас шәрт апарычы компонентин исимлә ифадә олунмасыдыр.

Дәрслијин 18-чи сәһифәсиндә 1-чи нөв исми бирләшмәләрә тә'риф вериләркән дејилир: һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин иштиракы олмадан јаранан исми бирләшмәләрә биринчи нөв исми бирләшмәләр дејилир: **сәрин су, ишыглы отаг, јағышлы һава** вә с. «Доғрудур, јухарыдакы бирләшмәләрин әмәлә кәлмәсиндә һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри иштирак етмир. Лакин биз әдәби дилимиздә елә биринчи нөв исми бирләшмәләрә дә раст кәлирик ки, онларын биринчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчили исимләрлә ифадә олунур; мәсәлән, **синәси одлу, әлләри ганлы, көзләри нәмли, јанағы халлы, голлары бағлы** вә с.

«Мүасир Азәрбајчан дили» («Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1972) китабында профессор Ј. Сејидов бу типли бирләшмәләри чох дүзкүн олараг белә сәчијјәләндирир: «Бу бирләшмәләр һәм форма, һәм дә

Сканировано с CamScanner

мә'нача биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә јахынлашыр, онларын мәзмунуну тә'јинлә тә'јин олунан арасында әлагә тәшкил едир. Лакин бу үмуми чәһәтләр һеч дә һәмин бирләшмәләри биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ејниләшдирмир. Бу бирләшмәләр бир сыра специфик хүсусијјәтләрә малик олуб, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә паралел чурәтдә ишләнмәкдәдир».

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргли олараг бу бирләшмәләрдә **(синәси одлу, үрәји дағлы вә с.)** тә'јин едән тә'јин олунандан сонра кәлир вә бирләшмә бүтөвлүкдә чүмләнин мүрәккәб үзвү кими чыхыш едир.

Исми бирләшмәләрин һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринә әсасән груплашдырылмасы III нөв исми бирләшмәләрдә дә өзүнү там доғрултмур. Буну дәрслијин 22-чи сәһифәсиндә мүәллимләр өзләри дә е'тираф едиб дејирләр: «Бу бирләшмәләрин (III нөв исми бирләшмәләрин — Ә. Ә.) икинчи тәрәфи сајла ифадә олундугла, биринчи тәрәф јијәлик һал шәкилчиси әвәзинә, чыхышлыг һал шәкилчиси дә гәбул едә билир; мәсәлән: **ә'лачыларын беши — ә'лачылардан беши, усталарын икиси — усталардан икиси, шакирдләрин чоху — шакирдләрдән чоху.**

Бурада исми бирләшмәләрин мә'на хүсусијјәтләринә аз јер верилмәси вә онларын јалныз грамматик чәһәтләринә әсасән сәчијјәләнмәси дә һаглы олараг мүәллимләрин бир гәдәр наразылығына сәбәб олур.

Дәрсликдә бә'зи нәзәри материалларла әлагәдар верилмиш һөкмләрин мүәјјән дәрәчәдә гејри-дәгиглијинә дә тәсадүф едилир. Белә ки, 17-чи сәһифәдә јазылыр: «Әсас тәрәфин нитг һиссәләри илә ифадәсинә көрә сөз бирләшмәләри ики нөвә ајрылыр». Һансы нитг һиссәләринин нәзәрдә тутулмасы исә ајдын дејил.

Мүрәккәб чүмлә һаггында дејилир: «Ики вә даһа артыг садә чүмләнин бирләшмәсиндән ибарәт олан чүмләјә мүрәккәб чүмлә дејилир». Бурадан белә нәтичә һасил олур ки, мүрәккәб чүмлә јалныз садә чүмләләрдән ибарәт ола биләр. Бәс онда мүрәккәб гурулушлу мүрәккәб чүмләләр? Ахы бу типли мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри садә чүмләләрдән дејил (сөз јох ки, һәмин тәркибләр дә садә чүмләләрдән ибарәтдир) мүрәккәб чүмләләрдән дә ибарәт ола билир.

Китабын 109-чу сәһифәсиндә ситатлардан данышылыр вә гејд едилир ки, ситатлар мүәллифин сөзләри илә бирликдә ишләндикдә васитәсиз нитгә охшајыр. Бизчә, «охшајыр» јох, «васитәсиз нитг шәклинә дүшүр» демәк даһа дәгиг оларды, чүнки васитәсиз нитг һәм дә билаваситә бу вә ја дикәр ситат әсасында формалашыр.

Бурада бир сыра грамматик мөвзуларын мә'на вә функсијасынын биртәрәфли изаһы онларын әсас маһијјәтинин көлкәдә галмасына сәбәб олмушдур. Дәрсликдә көстәрилир ки, хитаблар «мүхтәсәр» вә «кениш» олмагла ики група ајрылыр; мүхтәсәр хитаблар бир сөздән, кениш хитаблар исә сөз бирләшмәләриндән (сәһ. 90) ибарәт олур. Лакин хитабларын һансы јолларла кенишләнмәсиндән данышылмыр. Шакирддә белә бир тәсәввүр јараныр ки, кениш хитаблар јалныз ики сөзүн јанашмасындан дүзәлир. Әслиндә исә кенишләнмә башга анлајышдыр. Белә биртәрәфли изаһат «Ара сөз вә ара чүмләләр» (сәһ. 92), «Сөз-чүмләләр» (сәһ. 96), «Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр» (сәһ. 99) мөвзуларында да өзүнү көстәрир.

«Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр» мөвзусунда (сәһ. 99) дејилир: «Хүсусиләшмиш үзвләр јазыда чүмләнин баш үзвләриндән веркүллә ајрылыр». Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, чүмләнин јалныз икинчи дәрәчәли үзвләри хүсусиләшир, баш чүмләләр исә хүсусиләшә билмир. Бир-ики сәһифәдән сонра (сәһ. 101) охујуруг: «Бүтүн кәнд чамааты, хүсусән кәнчләр мәһсул јығымында бөјүк әмәк сәрф етдиләр» чүмләсиндә хүсусиләшмиш мүбтәда өзүндән әввәлки мүбтәданын үмуми мә'насыны конкретләшдирир». Бу зидијјәти арадан галдырмаға еһтијач дујулур.

Елә бурадача бир долашыглығы да гејд етмәк јеринә дүшәр. 100-чү сәһифәдә охујуруг: «Хүсусиләшмиш тамамлыг вә зәрфликләр чүмләнин ортасында кәләрсә, онлардан сонра веркүл гојулур. Лакин онлардан әввәл веркүл гојула да биләр, гојулмаја да. Мәсәлән, «Онун јун әлчәкләриндән, гулаглы дәри папагдан вә шинелдән башга, бир шеји јох иди». Изаһат вә нүмунә бунунла да битир. «Веркүл гојула да биләр, гојулмаја да биләр» фикри нәдәнсә хошакәлимли сәсләнмир.

Чалышма мәтнләриндәки бә'зи чүмләләрдә грамматик ганун-гајдаларын позулмасы һалларына тәсадүф едилир ки, бу да нәзәри материалларын изаһы илә дил нүмунәләри арасында мүәјјән ујғунсузлуга кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, 85-чи сәһифәдә «Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин вә һиссәчикләрин ихтисары» мөвзусунун изаһында дејилир ки, һәмчинс үзвлү чүмләләрдә, әсасән, һал вә чәм шәкилчиләри, «иди», «имиш» һиссәчикләри, «илә» гошмасы ихтисар олунур. Лакин елә һәмин сәһифәдә верилмиш «Әтрафда олан мүхтәлиф рәнкли алма-армуддан, фындыгдан, шабалыддан, гоздан, бир сөзлә, олуб-галан мејвәләрдән јығыб комалады», «Она елә кәлди ки, ингилаб сајәсиндә мәғлуб вә мәһв едилмиш дүшмәнләр, губернаторлар, ханлар, бәјләр, јүзбашылар, јасавуллар мәзардан галхмыш, дирилмиш, алман торпағында фашистләрлә бирләшәрәк силаһланмышлар», «Нағыллар вә тәмсилләр ичтимаи јаралара гаршы кәскин мүбаризә васитәси олмушдур» (сәһ. 89) чүмләләриндә исә, көрүндүјү кими, һаггында бәһс олунан гајдаја әмәл едилмәмишдир.

«...һеч вахт нә сән бабамы, нә баба јурдуму унутмарам» (сәһ. 23) чүмләсиндә дә, көрүндүјү кими, грамматик гајда позулмушдур; нә инкар бағлајычысындан сонра «унутмарам» фе'ли тәсдигдә јох, инкарда ишләдилмишдир.

Дәрсликдәки чалышмаларда, аз да олса, дурғу ишарәси сәһвләринә раст кәлирик. Мәсәлән: «Бәлкә дә (?) мәнә белә көрүнүрдү» (чалышма 90), «Булардан һеч кәс күлбәсләјән гызы сорушмур, јохламыр, бәлкә дә (?) танымыр» (чалышма 114), «Зәрфлик (?) әсасән (?) зәрфләрлә, исимләрлә, фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунур» (сәһ. 56) вә с.

Дәрслијин 3-4-чү сәһифәләриндә ејни бир фикрин тәкрарына јол верилмишдир: 3-чү сәһифәдә охујуруг: «Фонетика дилчилијин бир шө'бәсидир. Бу шө'бәдә дилин сәс тәркибиндән, сәс ганунларындан, үмумиләшмиш һалда десәк, дилин сәс системиндән бәһс едилир». 4-чү сәһифәдә исә јенә јазылыр: «Дил һаггында елмин фонетика шө'бәсиндә данышыг сәсләриндән бәһс едилир».

84-чү сәһифәдә охујуруг: «Бә'зән үмумиләшдиричи сөзләрдән сонра «јә'ни», «мәсәлән» сөзләри ишләдилир. Белә һалда һәмин сөзләрдән сонра ики нөгтә, үмумиләшдиричи сөздән сонра исә веркүл гојулур... Бә'зи һәмчинс үзвләрдән сонра, үмумиләшдиричи сөздән әввәл «бир сөзлә» типли јекунлашдырычы сөзләр ишләнир. Белә һалларда һәмчинс үзвләрдән сонра тире, бу сөзләрдән сонра веркүл гојулур, мәсәлән: «Орду, гачгынлар, әсирләр — бир сөзлә, аләм бир-биринә гарышыб.» Фикир долашыгдыр. «Һәмин сөзләрдән сонра» ифадәси алтында шакирд нәји баша дүшмәлидир?

93-чү сәһифәдә ара сөзләрдән данышылыр вә јазылыр: «Ара сөзләрин ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр:

Ара сөзләрлә јанашы, дилимиздә ара чүмләләр дә ишләнир».

Көрүндүјү кими, бурада ара сөзләрин нөвләриндән һеч сөһбәт кетмир.

Әлбәттә, бүтүн бу кичик гүсурлар дәрслијин үмуми дәјәрини һеч дә азалтмыр. Үмид етмәк олар ки, көстәрилән нөгсанлар онун нөвбәти нәшриндә нәзәрә алыначаг.

Әлирза ӘЛИЈЕВ,
Ләнкәран РХМШ-ын методисти,
филолокија елмләри намизәди.

* * *

Јени дәрслијин мәзмун вә структур чәһәтләри илә танышлыг көстәрир ки, мүәллифләр ону програмын тәләбләринә ујғун олараг әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирирләр. Тәкмилләшдирмә ишиндә лингвистика вә дидактика елмләри саһәсиндә апарылмыш сон тәдгигатлардан алынан нәтичәләрә истинад едилдији ачыг-ајдын нәзәрә чарпыр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дили мүәллимләри һәмин синифләр үзрә әввәлки дәрслијин, әсасән, методик системиндән наразылыг едирдиләр. Мәһз бунун үчүн дә мүәллифләр бу дәрслији идраки-практик истигамәтләрдән чидди шәкилдә тәкмилләшдирмәјә чалышмышлар. Ејни заманда нәзәри материаллары практик әһәмијјәтлилијинә көрә сечмәјә хүсуси диггәт јетирмишләр.

Дәрслијин мәзмунунда лингвистик анлајышларла әлагәдар хејли елми дәгигләшдирмәләр апарылмышдыр. Мәсәлән, сөз бирләшмәләри типләринин тә'лим мәгсәдилә сечилмәси вә шәрһи ардычыллығында дидактик принсипләрә чидди әмәл олунмушдур. Мә'лумдур ки, I нөв тә'јини сөз бирләшмәләри типләри лексик-семантик вә синтактик үслуби хүсусијјәтләри илә зәнкиндир. Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин типләр нитгдә чох ишләк олмасы илә диггәти чәлб едир. Она көрә дә мүәллифләр бу типдән олан сөз бирләшмәләрини I нөв исми бирләшмәләр ады алтында тәснифата дахил етмишләр. Беләликлә, тә'јини сөз бирләшмәләринин үч нөвү исми бирләшмәләр ады илә верилмишдир.

О вә **бу** әвәзлији илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси үзрә әввәлки гајданын да мүрәккәблији нәзәрә алынмыш вә һәмин гајда мәгсәдәујғун шәкилдә садәләшдирилмишдир. Үмумијјәтлә, әввәлки дәрсликдән фәргли олараг, тә'рифләрин вә гајдаларын әксәријјәтинә јенидән бахылмышдыр.

Програмын тәләбләринә ујғун олараг, дәрслијә «Фе'ли бирләшмәләр», «Сөз-чүмләләр», «Будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләр», «Баш вә будаг чүмләнин јери», «Баш чүмләдә мүәјјәнләшән сөзләр» вә с. кими јени мөвзулар дахил едилмишдир. Мүвафиг мөвзулардан сонра синтактик тәһлил гајдаларына даир нүмунәләрин көстәрилмәси дә хүсуси методик әһәмијјәтә маликдир.

Һазырда дәрсин практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәсинә наил олмаг мәгсәдилә дәрсликләрдә бөлмәләрарасы вә фәнләрарасы әлагә имканларыны нәзәрә алмаг мүасир дәрслији сәчијјәләндирән башлыча мәзијјәтләрдән һесаб олунур. Одур ки, мүәллифләр дәрслик үзәриндә ишләјәркән бу чәһәти нәзәрә алмышлар. Онлар синтаксисин тәркиб һиссәләринин Азәрбајчан дилинин дикәр бөлмәләри илә әлагәдә тәдриси имканларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмиш, һәмин имканлардан чалышмалар системиндә истифадә олунмасыны тә'мин етмишләр.

Дәрслијин методик системиндә диггәти чәлб едән мүсбәт чәһәтләр чохдур. Онлардан бири бундан ибарәтдир ки, мүәллифләр грамматик материалларын лингвистик характеринә ујғун шәрһ үсуллары сечдикләри кими (дедуктив, индуктив вә аналитик үсуллар нәзәрдә тутулур), чалышма нүмунәләринин тәртибиндә һәмин үсулларын хүсусијјәтләрини көзләмишләр. Зәрури бачарыг вә вәрдишләр ашыламаг чәһәтдән мәгсәдәујғун тәртиб едилмиш белә чалышмалар верилмәси нәзәрдә тутулан биликләрин практик јолла диференсиасија вә интеграсија олунмасына кениш шәраит јарадыр.

Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини, лингвистик тәфәккүрүнү, һабелә мүһакимә јүрүтмәк габилијјәтини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә тәртиб олунмуш чалышмаларын тәләби гурулушуна көрә садә олмасы илә дә фәргләнир. Бу, онлардан шакирдләрин мүстәгил шәкилдә баш чыхармаларына, беләликлә, дәрс просесиндә интенсивлијин тә'мин олунмасына әсас верир.

Әввәлки дәрсликдән фәргли олараг, бурада рабитәли нитгин инкишаф етдирилмәси үчүн нәзәрдә тутулмуш нүмунәләр мүәјјән системлә верилмишдир. Ифадә вә инша јазылара һазырлыг иши апармаға хидмәт едән һәмин нүмунәләр ејни заманда тәрбијәви мәгсәд күдмәк бахымындан диггәтәлајигдир. Чалышма мәтнләриндә мәшһур Азәрбајчан дилчиләриндән Маһмуд Кашғари вә Мирзә Қазым бәј, халг гәһрәманларындан Бабәк, тарихи абидәләримиздән Гобустан вә с. һаггында верилән мә'луматлар, һабелә көркәмли алим, шаир вә јазычыларын мә'нәви тәрбијә саһәсиндәки кәламларындан вә с. кениш истифадә олунмасы дәрслијин тәрбијәедичи вә өјрәдичи характеринә әјани сүбутдур.

Бир сөзлә, дәрслијин чалышмалар системиндә тә'лим вә тәрбијә имканларынын комплекс шәкилдә көзләнилмәси дәрслик үзрә ишин сәмәрәли тәшкилинә ән јахшы методик истигамәтдир.

Дәрслијин јахшы чәһәтләриндән бири дә өзүнү онда көстәрир ки, мүәллифләр әввәлки синифләр (IV-VI) үчүн јазылмыш дәрсликләрин тәртиби принсипләрини әсас тутмаға хүсуси диггәт јетирмишләр. Бу исә, мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндән систематик курс үзрә бүтүн дәрсликләр арасында үслуб ваһидлији јаратмаг бахымындан вачиб вә әһәмијјәтлидир.

Бүтүн бунларла јанашы, јениләшдирилмиш дәрслик гүсурсуз дејилдир. Мәсәлән, «Бирләшмә вә чүмләләрдә сөзләрин әлагәси» мөвзусу, програма ујғун олараг, «Сөз бирләшмәси вә чүмлә» мөвзусундан сонра верилдији һалда, исми бирләшмәләрә даир 69-чу чалышмада асылы тәрәфин әсас тәрәфә һансы үсулла бағлы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк тәләб олунур.

Мә'лум олдуғу үзрә, ана дили дәрсликләриндә чалышмалары, адәтән, лингвистик билик, бачарыг вә вәрдишләрин јарадылмасы, мөһкәмләндирилмәси вә инкишаф етдирилмәсинә ујғун тәртиб етмәк тәләб олунур. Лакин бу дәрсликдә бә'зи елә чалышмалар верилмишдир ки, онлар мәтни јалныз охумағы вә охујуб јадда сахламаг тәләбини гаршыја гојур. (43, 164, 165, 277, 301, 361, 446 вә 480-чи чалышмалар.) Һалбуки бу чүр тәләбләр даһа чох икинчи дил дәрсликләри үчүн характерикдир.

Дәрсликдә бир сыра мәтбәә хәталарына да јол верилмишдир. Мәсәлән, 92-чи сәһифәнин сонундакы чүмлә һәлә битмәмиш, онун ардынча чәдвәл верилир, һәмин чүмлә исә 93-чү сәһифәдә тамамланыр. Мирзә Қазым бәјин грамматика дәрслијинин титул вәрәгәсинин шәкли «Васитәсиз нитгин ифадә үсуллары», «Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзуларына даир материалын ичәрисиндә верилмишдир.

Әлбәттә, гејд етдијимиз гүсурлар дәрслијин елми-методик системинә чидди хәләл кәтирмир. Бунлары дәрслијин нөвбәти нәшриндә ислаһ етмәк мүмкүндүр.

Күман едирик ки, VII-VIII синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрсликләринин јени нәшри мәктәбләримиздә Азәрбајчан дили тә'лиминин оптималлашдырылмасында, бу дилин тәдриси методикасынын инкишафында хүсуси әһәмијјәт кәсб едәчәк вә о, ејни заманда, Азәрбајчан дилчилији елминдә дә әламәтдар бир һадисә кими гијмәтләндириләчәкдир.

Әнвәр АББАСОВ,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин елми ишчиси,

Елмира ҺӘСӘНОВА,
Кировабад ДПИ-нин мүәллими.

Сканировано с CamScanner

ОРТА МӘКТӘБДӘ ИМЛА ВӘСАИТИ

1983-чү илдә «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Орта мәктәбдә имла» вәсаити професор Ә. Әфәндизадәнин орта мәктәб мүәллимләринә јени һәдијјәсидир. Белә вәсаитә мүәллимләрин чохдан еһтијачы вар иди.

Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбләри әсасында гурулмуш бу вәсаит үмумтәһсил мәктәбләринин IV-VIII синиф мүәллимләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Вәсаитә дахил олан мәтнләр һәр синфин програмына мүвафиг олан мөвзулар әсасында сечилмишдир. Мүәллиф мәтнләрин сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирмиш, шакирдләри марагландыран, дүнјакөрүшүнү зәнкинләшдирән мөвзулара мүрачиәт етмишдир.

Истәр рабитәли, истәрсә дә рабитәсиз мәтнләрдә башлыча јери Вәтәнә мәһәббәт, әмәјә бағлылыг, тәбиәтин көзәлликләри, совет халгынын јенилмәзлији, сүлһ вә әмин-аманлыг, динч гуручулуг мө'чүзәләри вә башга мөвзулар тутур.

Мүәллифин бу вә ја дикәр мөвзунун тәдриси илә әлагәдар сечдији мәтнләрин ичәрисиндә кичик ше'р парчаларына да раст кәлмәк олур. Мәсәлән, «Исмин һал шәкилчиләринин јазылышы» бөлмәсиндә М. Сејидзадәнин ше'риндән кәтирдији нүмунәјә диггәт јетирәк:

Күнәш гызыр, чимирик
Һәр күн дәниздә, чајда.
Бизә маһны сөјләјир
Ахан булаг **да**, чај **да**.

Мә'лумдур ки, шакирдләр исмин јерлик һалынын шәкилчиләри илә **да, дә,** бағлајычыларыны тез-тез гарышыг салыр, һансынын ајры, јахуд битишик јазылдығыны тапмагда чәтинлик чәкирләр. Бу бахымдан јухарыда верилмиш ше'р парчасы чох мәгсәдәујғун сечилмишдир.

Вәсаитин «Фонетика», «Морфолокија», «Синтаксис» бөлмәләриндә мүәллимләрин истифадәсинә верилмиш мәтнләр грамматик чәһәтдән мәгсәдәујғунлуғу, мәзмун чәһәтдән рәнкарәнклији, дил чәһәтдән зәнкинлији илә диггәти чәлб едир. Бир нечә нүмунәјә мүрачиәт едәк:

1. Дүзлүк хошбәхтлијин ачарыдыр. (Аталар сөзү)

2 .Дөвләт мәнафеји һәмишә шәхси мәнафедән јүксәкдә дурмалыдыр.

3. Әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрән Меһди Һүсејнзадәјә өлүмүндән сонра Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир.

4. Гызыл сүнбүлләри гуршаға чыхан Ширван да, Муған да өз вәтәнимдир.

5. Совет адамлары сусуз чөлләри күлүстана чевирмәјә гадирдирләр.

«Исим» бәһсинин мәнимсәдилмәсиндә истифадә олунан бу чүмләләр долғунлуғу, образлылығы, тәрбијәви чәһәтдән мәгсәдәујғунлуғу илә диггәти чәлб едир, шакирдләрә совет халгынын рәшадәтинә инам, вәтәнпәрвәрлик, дүзлүк, сәдагәт вә с. һиссләр ашылајыр.

Вәсаитдә бәдии вә публисистик әдәбијјатдан сечилмиш материалларын бир чоху мәзмунча јығчамлашдырылмыш, һәчмчә мүвафиг синфин нормативинә ујғунлашдырылмыш, дили садәләшдирилмишдир.

Китабын әввәлиндә «Имла вә онун апарылмасы» һиссәсиндә орта мәктәб мүәллимләринә дәјәрли мәсләһәтләр верилир. Мүәллиф имла јазыларын чохнөвлү вә апарылма үсулларына көрә чохчәһәтли олдуғуну нәзәрә алараг, мүәллимләри бүтүн бу имла нөвләриндән мәктәб тәчрүбәсиндә кениш истифадә етмәјә чағырыр. Өјрәдичи характер дашыјан имлаларын нөвләри, онларын әһәмијјәти вәсаитдә конкрет мисалларла өз әксини тапыр. Мүәллиф јохлама имлаларын апарылмасы үзәриндә дајанмыш, ади јохлама имланын апарычы рол ојнадығыны хүсуси гејд етмишдир. Вәсаитдә мүәллимләрә имла мәтнини сечәркән онун лазыми тәләбләрә чаваб вермәсини чидди сурәтдә нәзәрә алмаг төвсијә олунур.

Мүәллиф хүсуси олараг гејд едир ки, имла јазыларын апарылмасында ән үмдә вә чидди мәсәлә мәтнин дүзкүн диктә едилмәсидир, бу бахымдан магнитофондан истифадә олунмасы да чох әлверишли һесаб олунур.

Ајры-ајры синифләр үзрә системләшдирилмиш имла мәтнләриндән ибарәт олан бу вәсаит, шүбһәсиз, мәктәбләримиздә Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә мүһүм рол ојнајачагдыр. Мәктәбләрдә ифадә мәтнләринә бөјүк еһтијач олдуғу үчүн белә бир вәсаитин нәшр едилмәси дә чох вачибдир.

Алијә ТӘҺМАСИБ,
Һ. Чавид адына 132 нөмрәли мәктәбин мүәллими, республиканын әмәкдар мүәллими.

Консултасија

VII-VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВӘ ГЫСА МЕТОДИК ТӨВСИЈӘЛӘР

Мә'лум олдуғу үзрә, 1983-84-чү дәрс илиндән VII-VIII синифләрдә Азәрбајчан дилинин јениләшдирилмиш дәрслик (мүәллифләри: М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымовдур) әсасында тәдрисинә башланылмышдыр.

Ајдын мәсәләдир ки, јени дәрслијин истифадәјә верилмәси тәкмилләшдирилмиш програм үзрә тәдрис ишинин планлашдырылмасында да мүвафиг дәјишикликләр апармағы тәләб едир. Буну нәзәрә алараг, мүәллимләрин практик ишинә көмәк мәгсәдилә VII-VIII синифләрдә програм материалларынын планлашдырылмасына даир јени нүмунә һазырламағы мәгсәдәујғун һесаб етмишик.

Планлашдырмада һәр бөјүк мөвзу илә әлагәдар шакирдләрә програм үзрә ашыланачаг бачарыг вә вәрдишләрин мәзмуну да әһатә олунмушдур. Күман едирик ки, бу, Азәрбајчан дили тә'лиминин практик истигамәтини гүввәтләндирмәкдә програмын тәләбләриндән мүәллимин сәмәрәли истифадә етмәсинә көмәк көстәрәчәк. Мүәллим билмәлидир ки, програмда өз әксини тапмыш олан һәмин бачарыг вә вәрдишләр һәр бир бөлмәнин тәдрисиндә гаршыја гојулан башлыча вә сон мәгсәддир.

Планлашдырмадан истифадәни асанлашдырмаг үчүн, јери кәлдикчә, бә'зи мөвзулара аид изаһатлар вә гыса методик көстәришләр верилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, хүсусән VIII синфин тә'лим материалларынын планлашдырылмасы илә әлагәдар програмын бә'зи бөлмәләринә ајрылмыш саатларда чүз'и дәјишиклик едилмишдир. Мәсәлән, «Табели мүрәккәб чүмләләр» бөлмәсинин тәдрисинә 25 саат дејил, 27 саат сәрф олунмасы даһа мәгсәдәујғун сајылмышдыр. Бөлкүдә «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсинин тәдрисинә 6 саат ајрылмасы да мүәјјән мәгсәд вә имкандан ирәли кәлмишдир.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, рабитәли нитгин инкишафына (РНИ) аид дәрсләрин планлашдырылмасында хүсуси бир ардычыллыг көзләнилмишдир; белә ки, бә'зи иншалара һазырлыг иши илә онун јазылмасы, еләчә дә тәһлили дәрсләри арасында мүәјјән нисбәт олмасына диггәт јетирилмишдир.

Планлашдырмада нүмунә үчүн көстәрилән инша мөвзулары сәкки-

Сканировано с CamScanner

зинчи синифләр үчүн дәрч олунмуш имтаһан мөвзулары сијаһысындан сечилмишдир.

Әлбәттә, мүәллимләрә тәгдим етдијимиз бу планлашдырмадан онлар еһкам кими јох, јарадычы шәкилдә истифадә етмәјә чалышмалыдырлар.

VII СИНИФ

107 саат (84; 23 с.) (һәфтәдә 3 саат.)

I РҮБ

28 саат (24; 4 с.)

IV-V синифләрдә кечилмишләрин тәкрары (5; 1 с.)

1. Азәрбајҹан дили һаггында кириш мүсаһибәси вә фонетикаја аид чалышмалар — 1 с.

1-чи чалышма үзәриндә иш.

Азәрбајҹан дилинә мүкәммәл јијәләнмәјин әһәмијјәти һаггында мүсаһибә. Мүсаһибә илә әлагәдар ашағыдакы схем тәртиб олунур.

Дил һаггында елмин бөлмәләри	Өјрәнир
Фонетика	нитг сәсләрини
Лексиколокија	дилин лүғәт тәркибини
Фразеолокија	фразеоложи тәркибләри
Сөзүн тәркиби вә ја сөз јарадычылығы	сөзүн тәркибини вә ја сөз јарадычылығы васитәләрини
Морфолокија	нитг һиссәләрини
Синтаксис	сөз бирләшмәси вә ҹүмләни

Синфә вериләҹәк әлавә суаллар: а) орфографија вә дурғу ишарәләри гајдалары бизә нәји өјрәдир? б) орфографија вә дурғу ишарәләри грамматиканын һансы бөлмәләри илә әлагәдардыр?

Азәрбајҹан дили дәрслијиндән истифадә гајдалары (сәһ. 2) илә танышлыг.

IV-VI синифләрдә өјрәниләнләрин тәкрары бөлмәси үзрә иш практик характер дашымалыдыр. Шакирдләрин билик вә баҹарыглары үзрә системләшдирмә апаркән башлыҹа диггәти онларын шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләринин тәкмилләшдирилмәсинә јөнәлтмәк тәләб олунур.

Фонетикаја аид чалышмалар (ч. 2-9).

2. Лексиколокија вә фразеолокија аид чалышмалар — 1 с.

Дәрсликдәки чалышмаларла јанашы, изаһлы имладан да истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

3. Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы — 1 с.

Јохлајыҹы суал вә тапшырыглар: а) сөз јарадыҹылығынын әсас васитәләрини сөјләјин; б) сөздүзәлдиҹи шәкилчиләрин грамматик (сөздәјишдириҹи) шәкилчиләрдән фәргли ҹәһәтләрини изаһ един.

4. Морфолокија. Нитг һиссәләринә аид чалышмалар, о ҹүмләдән морфоложи тәһлил — 1 с.

Јохлајыҹы суаллар: а) исим, сифәт сај вә әвәзлијин фәргли ҹәһәтләри һансылардыр? б) сифәт, сај вә әвәзлијин исмә охшар ҹәһәтләрини нәләрдә көрүрсүнүз? Исим, сифәт, сај вә фе'лә аид мүрәккәб сөзләрин јазылышы гајдалары илә әлагәдар сечмә вә ја лүғәт үзрә имла.

5. Кечилмиш орфографик гајдалара аид өјрәдиҹи имлалар — 1 с.

6. РНИ — 1 с. Нитгин үслублары һаггында биликләрин тәкрары. 13-ҹү сәһифәдәки шәкил әсасында мүһакимә характерли шифаһи инша.

Иншаја һазырлыг мәрһәләсиндә мөвзунун дәрк олунмасына, мөвзудан ирәли кәлән әсас фикрин мүәјјәнләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Синтаксис вә дурғу ишарәләри.

1. Сөз бирләшмәләри вә онларын грамматик хүсусијјәтләри — 1 с.

Синтаксис һаггында мүәллимин кириш сөзү.

Сөз бирләшмәләринин башланғыҹ формасы.

Сөз бирләшмәсинин нөвләри һаггында ашағыдакы ҹәдвәл үзрә мүсаһибә вә мүсаһибә апармағы нәзәрдә тутмаг мәсләһәт көрүлүр.

рилир, баҹарыг вә вәрдишләр ашыланмасы нәзәрдә тутулмур.

8. РНИ—1 с. «Әсл дост нечә олмалыдыр?», «Рус дилини билмәк нә үчүн ваҹибдир?», јахуд «Тәбиәтин мүһафизәси нә үчүн лазымдыр?»

Әсас тәрәфин ифадә васитәсинә көрә сөз бирләшмәләринин нөвләри

Исми бирләшмәләр	Фе'ли бирләшмәләр
көзәл дијар колхозчу гадын колхоз бағы совхозун малдарлары ширин үзүм	коммунизм гурмаг сәпин башлананда ишләмәкдән јорулмајан јашыллығы горумаг БАМ-да чалышмаг

2. Исми бирләшмәләр — 1 с.

Исми бирләшмәләр һаггында анлајыш.

Биринчи нөв исми бирләшмәләр.

3. Икинчи нөв исми бирләшмәләр — 1 с.

4. Үчүнчү нөв исми бирләшмә — 1 с.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин үслуби хүсусијјәтләринин (биринчи вә икинчи нөвлә әлагәли сурәтдә) өјрәдилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир: кәнд клубу-кәндин клубу; ширин үзүм-үзүмүн ширини.

5. Фе'ли бирләшмәләр — 2 с.

Фе'ли бирләшмәләр һагында үмуми анлајыш; фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри, онларын синтактик хүсусијјәтләри.

Шакирдләр баҹармалыдырлар: 1)сөз бирләшмәләрини ҹүмләдән башланғыҹ формада сечиб јаза билмәји, 2) тәрәфләринин ифадә васитәләрини көстәрмәји вә беләликлә дә нөвләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәји, 3) ҹүмлә үзвү вәзифәсини тә'јин етмәји, 4) өзүнүн вә ја башгасынын јазысындакы сәһвләри дүзәлдә билмәји.

6. Ҹүмлә вә онун грамматик хүсусијјәтләри — 1 с.

7. Бирләшмә вә ҹүмләләрдә сөзләрин әлагәси — 1 с.

Бу мөвзу илә әлагәдар шакирдләрә мүвафиг биликләр—мә'лумат ве-

мөвзуларындан бири үзрә шифаһи инша. Бу просесдә публисистик үслуб вә сүбутлу мүһакимә һаггында анлајыш.

9. Садә ҹүмлә: Ҹүттәркибли вә тәктәркибли ҹүмләләр һаггында мә'лумат — 1 с.

10. Ҹүмләнин баш үзвләри. Мүбтәда — 1 с.

11. Хәбәр — 1 с.

12. Фе'ли вә исми хәбәрләр — 1 с.

13. Хәбәрин мүбтәда илә шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашмасы — 1 с.

14. РНИ — 1 с. Публисистик үслубда ифадә (јохлама).

15. Ҹүмләнин икинчи дәрәҹәли үзвләри.

Тамамлыг — 1 с.

16. Васитәсиз вә васитәли тамамлыглар — 2 с.

17. РНИ —1 с. Ифадә јазыларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш—1 с.

18. Тә'јин вә онун ифадә васитәләри — 1 с.

19. Јохлама имла — 1 с.

Шакирдләр баҹармалыдырлар: 1) ҹүмләнин грамматик әсасыны мүәјјән етмәји, 2) ҹүмлә үзвләринин ифадә васитәләрини дүзкүн көстәрмәји, 3) нитгдә мүбтәда илә хәбәри узлашдырмағы, 4) гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлығы мүбтәдадан фәргләндирә билмәји, 5) һәмҹинс вә гејри-һәмҹинс тә'јинләрә аид нүмунәләр көстәрә билмәји.

Сканировано с CamScanner

II РУБ

23 саат (18; 5 с.)

1. Јохлама имла илә әлагәдар сәһвләр үзәриндә иш — 1 с.
Зәрфлик һаггында үмуми мә'лумат — 1 с.

Дәрсин сонуна јахын 196-чы чалышма үзрә кичик һәчмли ифадә вә ја иншаја һазырлыг апарылыр. Јазы иши шакирдләрә ев тапшырығы кими верилир.

3. Синтактик тәһлил — 1 с.

Дәрсин әввәлиндә 196-чы чалышма үзрә јазы ишләриндәки сәһвләрин тәсһиһи вә онларын тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар иш апарылыр. (15-20 дәгигә).

4. Зәрфлијин мә'нача нөвләри—2 с.
5. Зәрфлијин мә'нача нөвләринә аид синтактик тәһлил — 1 с.
6. Чүмлә үзвләринин әлавәси — 2 с.
7. Садә чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғу — 1 с.
8. РНИ — 1 с. 222-чи чалышма әсасында өјрәдичи иншаја (кичик һәчмли) һазырлыг. Инша евдә јеринә јетирилир.
9. Грамматик тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.
10. **Тәктәркибли чүмләләр.** Шәхссиз чүмлә — 1 с.

Тәктәркибли чүмләләрин нөвләри һаггында мә'лумат. Шәхссиз чүмләләрин шәхсли чүмләләрдән фәрги.

11. Шәхссиз чүмләләрә аид чалышмалар — 1 с.
12. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр — 1 с.
13. Үмуми шәхсли чүмләләр — 1 с.
14. РНИ — 1 с. Инша јазыларынын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш.
15. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрин тәкрары (синтактик тәһлил әсасында) — 1 с.
16. Адлыг чүмлә — 1 с.

Бу мөвзу илә әлагәдар 241-чи чалышма әсасында кичик һәчмли иншаја һазырлыг апарылыр. Иншаны шакирдләр ев тапшырығы кими јеринә јетирирләр.

17. Чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләрин тәкрары — 1 с.

Тәкрарда, башлыча олараг, синтактик тәһлилдән истифадә олунур.

18. РНИ — 1 с. 241-чи тапшырыг әсасында јазылмыш иншаларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш.
20. РНИ — 2 с. Јохлама ифадә— 2 с.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мүәјјән шәхсли, гејри-мүәјјән шәхсли вә шәхссиз чүмләләри бир-бириндән фәргләндирмәји вә онлара аид нүмунәләр көстәрмәји; 2) тәктәркибли чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 3) тәктәркибли чүмләләри чүттәркибли чүмләләрин синоними јериндә ишләтмәји; 4) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн охумағы.

III РУБ

31 саат (23; 8 с.)

1. **Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр**— 2 с.
2 РНИ — 1 с. Мәктәбдә кечирилмиш мүәјјән тәдбирләр вә ја гыш тә'тили хатирәләри илә әлагәдар мөвзуларда өјрәдичи инша јазыја һазырлыг.
3. **Һәмчинс үзвлү чүмләләр.** Һәмчинс үзвләр һаггында мә'лумат — 1 с.
4. Һәмчинс вә гејри-һәмчинс тә'јинләр — 1 с.
5. РНИ — 1 с. Иншанын јазылмасы.
6. Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычылар — 2 с.

Икинчи саат чалышмалар үзәриндә иша сәрф олунур.

7. РНИ — 1 с. Инша јазыларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш.
8. Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр — 1 с.
9. Һәмчинс үзвләрдә дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдаларына аид өјрәдичи имлалар — 1 с.

Ајры-ајры чүмләләрдән ибарәт хәбәрдарлыглы, изаһлы вә ја коментаријалы имлалар апармаг мәсләһәт көрүлүр.

10. Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин вә һиссәчикләрин ихтисары — 1 с.
11. РНИ — 2 с. Дәрслијин 98-чи сәһифәсиндәки 301-чи чалышма үзрә иш: кичик һәчмли иншаја һазырлыг. Иншаны шакирдләр синифдә башлајыр, евдә тамамлајырлар.

Икинчи саат инша јазыларын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәсинә сәрф олунур.

12. Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы — 1 с.
13. Һәмчинс үзвләрин тәкрары вә о чүмләдән синтактик тәһлил — 1 с.
14. Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләдә һәмчинс үзвләри тапыб көстәрмәји; 2) сонунчу һәмчинс үзвдән әввәл «вә» бағлајычысыны ишләтмәји; 3) һәмчинс үзвләрдә шәкилчинин ихтисар етмәји; 4) һәмчинс үзвлү чүмләләри тәһлил етмәји; 5) һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр арасында ики нөгтә вә тире ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 6) һәмчинс үзвләрдә садалама интонасијасына дүзкүн риајәт етмәји; 7) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 8) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы сәһвләри дүзәлдә билмәји.

15. **Тәркибиндә хитаблар, ара сөзләр вә бәли, јох, хејр сөзләри олан чүмләләр.**

Хитаблар вә онларда дурғу ишарәләринин ишләнмәси — 1 с.

16. Ара сөзләр вә ара чүмләләр— 5 саат.

а) Ара сөзләр вә онларын нөвләри (2 с.).

Ара сөзләрин нөвләри һаггында билик мә'лумат характери дашымалыдыр; ону әзбәрләмәк шакирдләрдән тәләб олунмамалыдыр:

б) Ара чүмләләр (1 с.).

в) Ара сөзләрдә вә ара чүмләләрдә веркүлүн ишләнмәсинә аид чалышмалар, о чүмләдән өјрәдичи имлалар (2 с.).

17. РНИ — 2 с. Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуларда инша. Иншаны «Хошбәхтлик инсанын өз әлиндәдир», «Мән достлуғу нечә баша дүшүрәм», «Ленин бизимләдир» вә с. кими мөвзулар үзрә јаздырмаг мәсләһәт көрүлүр.

Биринчи саатда иншаја һазырлыг апарылыр, икинчи саатда исә јазы иши јеринә јетирилир.

18. Сөз-чүмләләр: нитгдә **бәли, јох, хејр** сөзләриндән истифадә; нидаларын ишләнмәси (сәһ. 96—97)— 1 с.
19. Мөвзу илә әлагәдар кечилмишләрин тәкрары (чалышмалар, о чүмләдән синтактик тәһлил) — 1 с.
20. РНИ — 1 с. Инша јазыларын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәси үзрә иш.
21. Грамматик тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләдәки хитаб, ара сөз, ара чүмлә, нида вә **бәли, јох, хејр** сөзләрини тә'јин етмәји; 2) тәркибиндә хитаб, ара сөз, ара чүмлә, нида вә **бәли, јох, хејр** сөзләри олан чүмләләри тәһлил етмәји; 3) хитаб, ара сөзләр вә ара сөз бирләшмәләриндә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 4) шифаһи нитгдә **бәли, јох, хејр** сөзләринин интонасијасына дүзкүн риајәт етмәји.

IV РУБ

25 саат (19; 6 с.)

1. Хүсусиләшмиш үзвләр һаггында анлајыш. Хүсусиләшмиш тамамлыглар вә зәрфликләр — 2 с.
2. Хүсусиләшмиш тамамлыг вә зәрфликдә веркүлүн ишләнмәсинә аид чалышмалар, о чүмләдән хәбәрдарлыглы имла (хүсусиләшмиш тамамлығы вә зәрфлији олан чүмләләр үзәриндә тәһлил апарылыр, сонра имла јаздырылыр) — 1 с.
3. РНИ — 2 с. Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуда мүһакимә характерли инша («Фәал олмаг нә демәкдир?», «Мән хошбәхтлији нәдә көрүрәм», «Партија гәләбәләримизин илһамчысы вә тәшкилатчысыдыр», «Вәтәндашлыг борчум»).

Биринчи саатда иншаја һазырлыг апарылыр, икинчи саатда исә јазы иши синифдә јаздырылыр.

4. Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр — 2 с.

Сканировано с CamScanner

Икинчи саат чалышмаларын апарылмасына сәрф олунур.

5. РНИ — 1 с. Апарылмыш инша јазыларын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәси үзрә иш.

6. Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән хүсусиләшмиш үзвү олан чүмләни вә чүмләдән хүсусиләшмиш үзвү тапыб көстәрмәји; 2) хүсусиләшмишмәләрин ишләндији чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 3) чүмләнин хүсусиләшмиш үзвләринә аид нүмунәләр көстәрмәји; 4) шифаһи нитгдә хүсусиләшмәләрин тәләб етдији интонасијаја дүзкүн риајәт етмәји; 5) хүсусиләшмәләрин тәләб етдији дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 6) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 7) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы сәһвләри дүзәлдә билмәји.

7. Васитәсиз нитгин ифадәси үсуллары.

Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри — 2 с.

Икинчи саат, әсасән, билијин мөһкәмләндирилмәсинә вә чалышмалар үзәриндә ишин апарылмасына сәрф олунур.

8. Диалог вә онда ишләнән дурғу ишарәләри — 1 с.

Мөвзу илә әлагәдар диалоглу мәтнләрин охунмасы үзрә дә иш апарылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр.

9. Васитәли нитг. Васитәсиз нитгин васитәли нитгә чеврилмәси — 1 с.

10. Ситатлар вә онларда дурғу ишарәләри — 1 с.

11. Тәкрар — 1 с.

Васитәсиз нитгли чүмләләрин дурғу ишарәләри бахымындан тәһлили, өјрәдичи имлалар.

12. Јохлама имла — 1 с.

13. VII синифдә кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси. Сөз бирләшмәси вә чүмлә һаггында кечилмишләрин тәкрары — 1 с.

14. РНИ — 1 с. 338-чи чалышма үзрә тәсвир характерли кичик инша.

15. Һәмчинс үзвлү чүмләләр һаггында кечилмишләрин тәкрары — 1 с.

16. Хүсусиләшмиш үзвләр вә васитәсиз нитг һаггында кечилмишләрин тәкрары — 1 с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, VII синифдә кечилмишләрин үмумиләшдирилмәсиндә ән чох практик чалышмалара, о чүмләдән дил тәһлили апарылмасына диггәт јетирилмәлидир.

17. РНИ — 2 с. Ичтимаи-сијаси вә ја әхлаги-етик мөвзуларда јохлама инша («Әмәк инсаны учалдыр», «Бөјүкләрә һөрмәт бизим борчумуздур», «Ишләмәјән дишләмәз», «Биз комсомолчу олдуг, коммунист дә олачағыг» вә с. кими мөвзулар үзрә).

Јазы ишинин апарылмасына ајрылмыш саатлардан бири һазырлыг ишинә, дикәри исә иншанын јеринә јетирилмәсинә сәрф олунмалыдыр.

18. Мүәллимин ихтијарына верилән еһтијат саатлары — 2 с.

Мүәллим еһтијат саатларындан ән чәтин мөвзулары, о чүмләдән ән чәтин орфографик вә дурғу ишарәләри гајдаларына аид вәрдишләри мөһкәмләндирмәк үчүн истифадә едә биләр.

VIII СИНИФ

70 саат (50; 20 с.)

I РУБ

19 саат (14; 5 с.)

1. Сөз бирләшмәләринин вә садә чүмләнин тәкрары — 2 с.

2. **Мүрәккәб чүмлә.** Мүрәккәб чүмлә вә онун әсас нөвләри — 1 с.

3. **Табесиз мүрәккәб чүмләләр һаггында үмуми мә'лумат.** Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләри — 2 с.

а) заман әлагәси, ардычыллыг әлагәси (1 с.).

б) сәбәб-нәтичә, гаршылашдырма, ајдынлашдырма әлагәләри (1 с.).

Нәзәрә алынмалыдыр ки, табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләри мөвзусунун тәдрисиндән мәгсәд шакирдләрә табесиз мүрәккәб чүмләнин гурулушуну дәрк етдирмәјә наил олмагдан ибарәтдир. Буна көрә дә һәмин мөвзу, бир нөв, мә'лумат характери дашымалы, шакирдләрдән ону әзбәрләмәк тәләб олунмамалыдыр. Бу заман башлыча практик истигамәт ондан ибарәт олмалыдыр ки, шакирдләр табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләрини фәргләндирә билсинләр, онларын дүзкүн интонасија илә охунушуна вә јазыда дурғу ишарәләри илә фәргләндирилмәси вәрдишләринә јијәләнсинләр.

4. Табесиз мүрәккәб чүмләнин синтактик тәһлили — 1 с.

5. РНИ — 1 с. Өјрәдичи ифадә јазы.

6. Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр — 1 с.

7. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр — 1 с.

8. РНИ — 1 с. Ифадә јазыларын тәһлили. Нитгин үслубларына аид кечирилмишләрин тәкрары. 361-чи чалышма әсасында «Ән чох севдијим шаир» вә ја «Ән чох севдијим гәһрәман» мөвзуларындан бири үзрә өјрәдичи иншаја һазырлыг. Инша евдә јеринә јетирилир.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән һиссәләри мүхтәлиф бағлајычыларла бағланан табесиз мүрәккәб чүмләләри тапыб көстәрмәји; 2) мәтндән бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри тапыб көстәрмәји; 3) бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләрини тә'јин етмәји; 4) бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 5) һиссәләри мүхтәлиф бағлајычыларла бағланан табесиз мүрәккәб чүмләләрә аид нүмунәләр көстәрмәји; 6) табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән һиссәләр арасында дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 7) бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри интонасија чәһәтдән дүзкүн тәләффүз етмәји; 8) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 9) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји.

9. **Табели мүрәккәб чүмләләр.** Табели мүрәккәб чүмләләр һаггында үмуми мә'лумат — 1 с.

Табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри. Табели мүрәккәб чүмләләрин табесиз мүрәккәб чүмләләрлә мүгајисәси, о чүмләдән мүрәккәб чүмләнин синтактик тәһлили.

10. Будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләр. Баш вә будаг чүмләнин јери — 1 с.

11. РНИ — 1 с. Инша јазыларын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәси үзәриндә иш.

12. Баш чүмләдә мүәјјәнләшән сөзләр — 1 с.

Табели мүрәккәб чүмләләрә аид чалышмалар (о чүмләдән синтактик тәһлил).

Синтактик тәһлил, башлыча олараг табели мүрәккәб чүмләнин гурулушуну өјрәнмәклә әлагәдар апарылмалыдыр. Бу просесдә шакирдләрин диггәти будаг чүмләнин баш чүмләјә һансы васитәләрлә бағланмасына, баш вә будаг чүмләнин јеринә, баш чүмләдә мүәјјәнләшән сөзләрә чәлб олунмалыдыр.

13. Јохлама имла — 1 с.

14. Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр — 1 с.

15. Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр — 1 с.

16. РНИ — 2 с. Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуларда публисистик үслублу өјрәдичи иншаја һазырлыг («Бакы 26-ларын вәтәнидир», «Ленинин ады гәлбимиздәдир», «ССРИ мәним Вәтәнимдир» мөвзуларындан бири үзрә). Иншаны шакирдләр евдә јеринә јетирирләр. Икинчи саатда јазы ишләринин тәкмилләшдирилмәси үзәриндә иш апарылыр.

II РУБ

15 саат (11; 4 с.)

1. Мүбтәда вә хәбәр будаг чүмләләринә аид синтактик тәһлил — 1 с.

Синтактик тәһлил үчүн нәзәрдә тутулан чүмләләрин әввәлчә өјрәдичи имла кими јаздырылыб, сонра үзәриндә тәһлил апарылмасы мәсләһәт көрүлүр. Табесиз мүрәккәб чүмләләрдән дә истифадә едилмәси мәгсәдәујғундур (мүгајисә мәгсәдилә).

2. РНИ — 1 с. Өјрәдичи ифадә. Јазы иши 1, 2 нөмрәли дәфтәрләрдә

Сканировано с CamScanner

апарылыр. Зәиф шакирдләрин јазыларыны мүәллим өзү јохлајыр. Дикәр јазылары исә шакирдләр өзләри (бир-бирининкини) јохлајыб тәкмилләшдирирләр. Мүәллим јазыларын һамысыны нәзәрдән кечириб өз мүлаһизәсинә көрә бир һиссәсини гијмәтләндирир, ән јахшы тәкмилләшдирмә әмәлијјаты апаран шакирдләрә исә онларын әмәјинә көрә журналда гијмәт јазыр.

3. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр — 2 с.

Икинчи саатын бир һиссәси ифадә јазылар үзәриндә ишин јекунларына, галан һиссәси исә тамамлыг будаг чүмләсинә аид чалышмалара вә синтактик тәһлилә сәрф олунур.

4. Тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр — 1 с.

5. Зәрфлик будаг чүмләләри. Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси — 1 с.

6. РНИ — 2 с. «Бизим шәһәримиз (гәсәбәмиз, кәндимиз) илдән-илә көзәлләшир», «Шәһәримизин (гәсәбәмизин, кәндимизин) әмәк баһадырлары», «Шәһәримизин (гәсәбәмизин, кәндимизин) көрмәли јерләри» вә с. мөвзулардан бири үзрә јохлама иншаја һазырлыг вә иншанын синифдә јазылмасы.

7. Хәбәр, тә'јин вә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләринә аид чалышмалар — 1 с.

Бу чалышмалар просесиндә баш чүмләләрдә ишләнән мүәјјәнләшдиричи сөзләрин (о, бу, елә, белә) фәргли чәһәтләринин мүгајисәли шәкилдә вә һәмин будаг чүмләләрлә әлагәдар синтактик синонимикадан истифадә бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулур.

8. Заман будаг чүмләси — 1 с.

9. РНИ — 1 с. Јохлама иншаларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш.

10. Јер будаг чүмләси — 1 с.

11. Кәмијјәт будаг чүмләси — 1 с.

12. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.

III РУБ

21 саат (14; 7 с.)

1. Сәбәб вә мәгсәд будаг чүмләләри — 2 с.

2. Шәрт будаг чүмләләри — 1 с.

3. Гаршылашдырма будаг чүмләси — 1 с.

4. РНИ — 2 с. Мәтнин мәзмунуна мүһакимә елементләри әлавә етмәклә ифадә јазы.

5. Будаг чүмләләрин тәкрарына аид чалышмалар вә өјрәдичи имла —2 с.

6. Мүрәккәб гурулушлу мүрәккәб чүмләләр — 2 с.

7. РНИ — 1 с. 447-чи чалышма әсасында өјрәдичи инша.

Иншаја һазырлыг иши синифдә 5-10 дәгигәлик мүддәтдә апарылыр, јазы ишинә материал топламаг вә ону системә салмаг шакирдләрә ев иши кими тапшырылыр, верилмиш саат мүддәтиндә исә инша јазылар синифдә јеринә јетирилир.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән мүхтәлиф нөв табели мүрәккәб чүмләләри тапыб көстәрмәји; 2) табели мүрәккәб чүмләнин баш вә будаг һиссәләрини тә'јин етмәји; 3) табели мүрәккәб чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 4) будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләри тә'јин етмәји; 5) верилмиш бир нечә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин һиссәләри арасында веркүл ишарәсини дүзкүн ишләтмәји; 6) табели мүрәккәб чүмләнин интонасијасына дүзкүн риајәт етмәји; 7) нитгдә табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләри сәрбәст шәкилдә ишләтмәји; 8) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 9) өзүнүн вә башгасынын јазысыны тәкмилләшдирә билмәји.

8. Дил һаггында үмуми мә'лумат.

Дилин ичтимаи һәјатда ролу вә инкишафы — 2 с.

9. ССРИ халгларынын үмуми анлашма дили. Азәрбајчан дили —1 с.

10. РНИ — 1 с. Апарылмыш инша јазыларын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәси үзәриндә иш.

11. Азәрбајчан әдәби дили вә диалектләр — 1 с.

12. РНИ — 2 с. 455-чи чалышма үзрә јохлама иншаја һазырлыг вә иншанын синифдә јеринә јетирилмәси.

13. Әдәби дилин услублары — 2 с.

14. РНИ — 1 с. Јохлама иншаларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш.

IV РУБ

15 саат (10; 5 с.)

I. IV-V синифләрдә Азәрбајчан дилиндән кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасы

1. Фонетика — 1 с.

Саит вә самит сәсләрин нөвләри, бир һәрфин мүхтәлиф сәсләри ифадә едә билмәси, фонетик тәһлил.

2.РНИ — 1 с. Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуда өјрәдичи иншаја һазырлыг. Јазы иши евдә јеринә јетирилир.

3. Орфографик гајдаларын тәкрары —2 с.

Бөјүк һәрфин вә сөзләрдә дырнаг ишарәсинин ишләнмәси гајдалары, мүхтәлиф нитг һиссәләри үзрә мүрәккәб сөзләрин јазылышы; јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә иш вә с.

4. РНИ — 2 с. Инша јазыларын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәси үзәриндә иш.

Бу иш үчүн ики саат вахт ајырмагдан мәгсәд јеринә јетирилмиш јазы ишләринин даһа әтрафлы тәһлил вә мүзакирә едилмәсинә, инша јазы үзәриндә тәкмилләшдирмә әмәлијјаты бачарыгларыны инкишаф етдирмәјә имкан јаратмагдан ибарәтдир. Мүәллим бу просесдә шакирдләрин һәм савадындакы, һәм дә үслуби вәрдишләриндәки кәсирләри арадан галдырмаға хүсуси диггәт јетирмәлидир.

5. Дурғу ишарәләри гајдаларынын тәкрары. — 1 с.

Веркүлүн, нөгтәли веркүлүн, ики нөгтә ишарәсинин функсијалары. Тире ишарәси.

6. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 с.

7. Лексиканын тәкрары — 1 с.

Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы. Сөзүн чохмә'налылығы, мәчази мә'на, омоним, антоним вә синонимләр; үмумишләк сөзләр, диалект вә ихтисас сөзләри, неолокизмләр, архаизмләр, фразеоложи бирләшмәләр.

8. Сөз јарадычылығынын тәкрары — 1 с.

Сөз јарадычылығынын әсас васитәләри: сөзүн тәркибинә вә сөз јарадычылығына көрә тәһлил.

9. РНИ — 2 с. Сијаси-ичтимаи вә әхлаги-етик мөвзулар үзрә (үч мөвзуда) инша јазыја һазырлыг вә онун синифдә јеринә јетирилмәси.

Бу иншанын апарылмасыны елә тәшкил етмәк мәсләһәт көрүлүр ки, о ,имтаһангабағы јазы характери дашысын.

10. Грамматиканын тәкрары — 2с.

Бу саһәдәки тәкрары, башлыча олараг, морфоложи вә синтактик тәһлил васитәсилә апармаг мәсләһәтдир.

***

Нәтичә олараг бир даһа гејд етмәји лазым билирик ки, бу бөлкү јалныз төвсијә, мәсләһәт характери дашыјыр. Мүәллимләримиз ондан програм материалларыны планлашдырмағын анчаг бир нүмунәси кими истифадә етмәјә чалышмалыдырлар.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
В. ГУРБАНОВ

●

АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИНДӘН

Програм-методика идарәси јерләрдән дахил олан сорғуларла әлагәдар билдирир ки, VII синиф әдәбијјат програмындакы Илјас Әфәндијевин «Баһар сулары» пјеси јазычынын «Хәнчәр» һекајәси илә әвәз едилмиш вә онун тәдрисинә 3 саат вахт ајрылмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

1. Верилмиш нүмунәләрдә 5 орфографик сәһвә јол верилмишдир. Онлар һансылардыр?

1) Мәстан пишик дөшәкчәнин үстүндә јумуруланыб јатмышды.
2) О, наһагдан әсәбләшдијинә пешиман олду.
3) Күч пәләнкин пәнчәсиндә,
Гәһраманын дизиндәдир.
Һәр ким јүз ил јашамаса,
Күнаһ онун өзүндәдир. (О. Сарывәлли).

2. Верилмиш сөзләр һансы мә'налары билдирир?

Феномен, глобал, трамплин, палитра, мүәмма, нәфәслик, чарчы.

3. Чаваб верин.

1) Нә үчүн **ссенари** сөзү ики с илә јазылыр? 2) Рус дилиндә **ц** илә јазылан **цех, цирк, рецепт** сөзләри Азәрбајчан дилиндә нә үчүн **сех, сирк, ресепт** шәклиндә, лакин **Моцарт, Муромец, Кузнецов...** сөзләри исә **Мотсарт, Мурометс, Кузнетсов** шәклиндә јазылыр?

4. Верилмиш сөзләрдән һансыларда сәсләрин сајы һәрфләрин сајындан аздыр? (Чавабларынызы «Орфографија - орфоепија - грамматика лүғәти» васитәсилә јохлајын.)

Мүаличә, сәдагәт, тәәччүб, довшан, тәсадүф, достлуг, сәрбәстлик, истираһәт, әчаиб, зәиф.

5. Верилмиш сөзләрдән бә'зиләринин (сәккиз сөзүн) әввәлинә мүвафиг бир самит артырсаныз онлар тамамилә башга мә'налы сөзләрә чеврилләр. Һәмин сөзләр һансылардыр?

е'замијјәт	өрүш	анламаг
әдаләт	әманәт	әтәк
әзијјәт	узун	әзкил
ениш	үрәк	ојун
ирадә	очаг	өрдәк

6. Ашағыдакы парчаны охујаркән гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин јазылдығы кими тәләффүз етмәк сәһвдир. Бәс нечә тәләффүз едилмәлидир?

Һәјатдан **дојмајан**, ишдән **дојмајан**,
Әфсанә сөзләрә мәһәл **гојмајын**.
Көнлүнү, көзүнү вериб ишинә,
Бахыб һәјатынын јүксәлишинә.
Халгилә **титрәјән**, халгилә күлән,
Вәтәнчин **јашајан**, Вәтәнчин өлән
Сәмими бир инсан нә бәхтијардыр!

(М. Мүшфиг)

7. Һәр дөрдүндән бири артыгдыр.

ишләмәк	јағламаг	кәскин
кизләмәк	ағламаг	күскүн
дәнләмәк	дузламаг	әзкин
тәрләмәк	пајламаг	чиркин

Баш редактор: Зәһра ӘЛИЈЕВА.
Редактор. Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.
Редаксија һеј'әти: Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.

Техники редактор вә корректор: Жалә Мустафајева.

Јығылмаға верилмиш 11. 01. 84. Чапа имзаланмыш: 4. 06. 84. Кағыз форматы 70X108 1/16 = 2,0 кағыз вәрәги. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,0 физики чап вәрәги. 5,6 шәрти чап вәрәги. 5,6 мүәллиф вәрәги
ФГ 11787. Сифариш 304. Тираж 14.286.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58. Телефонлар 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.